

Новгород-Сіверська старовина

Збірник наукових праць
Випуск 2

Новгород-Сіверський історико-культурний музей-заповідник
«Слово о полку Ігоревім»

Національний університет «Чернігівський колегіум»
імені Т.Г. Шевченка
Навчально-науковий інститут історії
та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського
Науково-дослідний центр археології та стародавньої
і ранньомодерної історії Північного Лівобережжя
імені Д.Я. Самоквасова
Науково-дослідний центр історико-краєзнавчих студій
імені П.К. Федоренка

Чернігівська обласна організація Національної спілки
краєзнавців України

Новгород-Сіверська старовина

Збірник наукових праць

Випуск 2

Чернігів
Видавництво «Десна Поліграф»
2025

УДК 94(477.51)
Н 72

Редакційна колегія:
О.Г. Матюк (голова редколегії),
О.Б. Коваленко (заступник голови редколегії),
О.П. Радченко (відповідальний секретар),
Н.М. Коврижко, С.А. Токарєв, Л.В. Яснєвська

Новгород-Сіверська старовина: збірник наукових праць /
Н 72 Новгород-Сіверський історико-культурний музей-заповідник «Слово о полку Ігоревім»; Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка; Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазарєвського; Науково-дослідний центр археології та стародавньої і ранньомодерної історії Північного Лівобережжя імені Д.Я. Самоквасова; Науково-дослідний центр історико-краєзнавчих студій імені П.К. Федоренка; Чернігівська обласна організація Національної спілки краєзнавців України; редколегія: О.Г. Матюк та ін. Чернігів: Десна Поліграф, 2025. Випуск 2. 160 с.

ISBN 978-617-8145-35-4

До збірника увійшли статті дослідників з Новгорода-Сіверського, Чернігова, Глухова, Батурина, Шостки, присвячені актуальним проблемам історії Новгорода-Сіверського та Північного Лівобережжя України загалом.

Для науковців, педагогів, музейників, усіх, хто цікавиться історичним минулим України.

*Рекомендовано до друку Науково-методичною радою
Новгород-Сіверського історико-культурного музею-заповідника
«Слово о полку Ігоревім» (протокол № 3 від 26 липня 2025 р.)*

**На обкладинці розміщено світлину із зображенням Надбрамної дзвіниці
Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря (кінець XVII ст.)**

УДК 94(477.51)

ISBN 978-617-8145-35-4

© Новгород-Сіверський історико-культурний музей-заповідник
«Слово о полку Ігоревім», 2025
© Автори статей, 2025
© Десна Поліграф, макет
і художнє оформлення, 2025

ЗМІСТ

Людмила Ясновська

- І.І. Єдомаха – дослідник давньоруського
Новгорода-Сіверського. 5

Олеся Дядечко

- Дримби з колекції Національного архітектурно-історичного
заповідника «Чернігів стародавній» 12

Сергій Токарєв

- Козацько-старшинські родини Кролевецької сотні
Ніжинського полку у другій половині XVII – XVIII ст. 17

Ганна Доманова

- Нотаріальна діяльність Чернігівського магістрату:
угоди родини Полуботків (друга половина XVII ст.) 33

Юрій Карманов

- Новгород-Сіверська архимандрія у XVII–XVIII ст. 43

Олена Гринь

- Неопублікований Опис Новгород-Сіверського 1785 р. 52

Антоніна Лагута

- Вітрильники Олексія Перовського 61

Олена Кужельна

- «Вінчається раб божий Костянтин Димитрія
син Ушинський» 70

Тетяна Новик

- Речі з поховання архієпископа Варлаама Денисова
(з колекції Національного архітектурно-історичного
заповідника «Чернігів стародавній») 76

Надія Мірошниченко

- Матримоніальні відносини в общині М.М.Неплюєва
«Православне Хрестовоздвиженське трудове братство» . . . 81

Анатолій Федірко

Подвижницька діяльність Марії Бартош у розбудові жіночої освіти у Новгороді-Сіверському наприкінці XIX ст. 86

Анна Морозова

Новгород-Сіверська земська бібліотека-читальня наприкінці XIX – на початку XX ст. 102

Ірина Лобачова

З історії ветеринарної школи у Новгороді-Сіверському . . . 107

Олена Бунак

Археолог і краєзнавець І.Ф. Іванченко (до 95-річчя від дня народження) 113

Микола Кокшайкін

З історії села Погребки 119

Людмила Артемова

До 150-річчя Глухівського Національного педагогічного університету 129

Юлія Фурсова

З досвіду виставково-експозиційної діяльності Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» у висвітленні діяльності гетьмана Кирила Розумовського . . 133

Тамара Дорохіна, Олександр Коваленко

Повсякденне життя мешканців Новгорода-Сіверського під час російської агресії у 2022 р. (за матеріалами усної історичних досліджень) 140

Ельвіра Ілляшенко, Олена Потапенко

Пам'ятки історії та культури Новгород-Сіверського району в енциклопедичному виданні «Звід пам'яток історії та культури України» 151

Відомості про авторів 157

УДК 930(477)(092)

Людмила Ясновська

І.І. ЄДОМАХА – ДОСЛІДНИК ДАВНЬОРУСЬКОГО НОВГОРОДА-СІВЕРСЬКОГО¹

У статті розглянуто результати археологічних досліджень І.І. Єдомахи на території Новгород-Сіверського, проведених протягом 1959, 1960 та 1962 рр.

Ключові слова: Іван Іванович Єдомаха, Новгород-Сіверський, Чернігівський історичний музей, археологічні розкопки, дитинець, посад, поділ.

Історико-археологічні дослідження на Чернігівщині були започатковані у 70-х рр. XIX ст. Д.Я. Самоквасовим, який сприяв зародженню місцевої дослідницької школи (П. Добровольський, С. Гатцук, А. Верзилов, В. Шугаєвський, П. Смолічев, С. Баран-Бутович, Ю. Виноградський). Політичні репресії 30-х рр. XX ст. і воєнне лихоліття загальмували вивчення археологічних старожитностей краю, і лише у 50-х рр. розпочалося поступове відродження місцевої наукової традиції в галузі археології.

Серед дослідників давньоруської спадщини Чернігівщини післявоєнного часу помітне місце посідає Іван Іванович Едомаха (1909–1988) – історик, археолог, музейний фахівець, пам'яткоохоронець (Рис. 1). Свою професію він обрав ще в юності, коли після закінчення школи у с. Жукотках вступив на історичний факультет Чернігівського учительського інституту. Але вчителювати довелося недовго – призив на військову служ-

¹ Стаття виконана за результатами досліджень за темою «Регіональна історія та історіографія Північного Лівобережжя (Regional History and Historiography of the Northern Left Bank)». Державний реєстраційний номер: 0124U004755.

*Рис. 1. Єдомаха Іван
Іванович (1909–1988)*

бу, а невдовзі – війна. У травні 1944 р. був поранений і повернувся до Чернігова інвалідом з ампутованою частиною стопи. У травні 1945 р. І. І. Єдомаха став музейним працівником і майже 25 років присвятив науковим студіям. У 1949 р. він очолив відділ історії феодалізму Чернігівського історичного музею і разом з М.А. Попудренко працював над створенням стаціонарних виставок та нової експозиції. Регулярно виїжджав в експедиції районами області, відгукувався на повідомлення про цікаві знахідки, зустрічався з місцевими ентузіастами-краєзнавцями. До сьогодні музейні експозиції прикрашають зібрані ним унікальні експонати – від кісток та бивнів мамонта до козацького човна кінця XVII–XVIII ст.

Найбільший успіх та визнання колег принесли І. І. Єдомасі археологічні дослідження давньоруських старожитностей на території Чернігово-Сіверщини [5, с. 171]. Як фахівець він сформувався завдяки безпосередній участі у розкопках, які проводили у Чернігові експедиції Інститутів археології АН СРСР та АН УРСР під керівництвом Д.І. Бліфельда, В.А. Богусевича, Б.О. Рибаківа та М.В. Холостенка.

Археологічні дослідження Новгорода-Сіверського започаткувала експедиція Чернігівського історичного музею (далі ЧІМ) під керівництвом І.І. Єдомахи у 1959 р. Розвідкові роботи тривали протягом 9–17 жовтня з метою «выявления и поверхностного обследования территории древнего города» [1, с. 1]. На території Замку було обстежено залишки оборонних споруд, визначено потужність культурного шару (0,7 м) та площу дитинця

(1 га) [1, с. 3]. Під час цієї розвідки була зроблена спроба встановити площу посаду. За підрахунками І.І. Єдомахи, вона становила 15–20 га з потужністю культурного шару 0,4–0,8 м [1, с. 5].

Археологічні дослідження були проведені також на території Спасо-Преображенського монастиря. На думку дослідника, північно-західну частину пагорба можна вважати городищем, хоча залишків валу або рову він не зафіксував. Було встановлено потужність культурного шару – 0,4–0,6 м і досліджено 3 напівземлянки, одну з яких І.І. Єдомаха інтерпретував як майстерню гончара. За керамічним матеріалом ці будівлі були датовані XI–XII ст. [1, с. 7, 8–9].

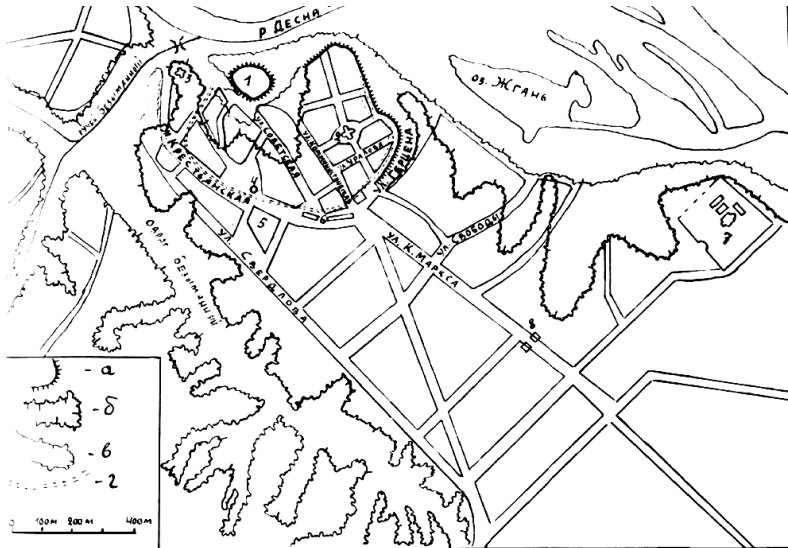

Рис. 2. План Новгород-Сіверського за І.І. Єдомахою

З метою подальшого вивчення Новгород-Сіверського у 1960 та 1962 рр. експедиція ЧІМ під керівництвом І.І. Єдомахи провела розкопки, які охопили усі ділянки давнього міста – дитинець, окольне місто та поділ (Рис. 2). До складу експедиції

входили науковий співробітник ЧІМ С.В. Клинцева та науковий співробітник Сосницького краєзнавого музею М.В. Качурин.

Метою робіт 1960 р., які проводилися з 1 червня по 5 липня, було «проведение рекогносцировочных археологических раскопок с целью выявления территории древнего города и его главных составных частей – детинца и посада» [2, с. 1]. Були закладені розкопи на дитинці, посаді, розвідувальна траншея на посаді, шурфи у різних частинах міста загальною площею 252 кв.м.

У північній частині дитинця був закладений розкоп (60 кв.м), який дозволив уточнити потужність культурного шару (1,3 м), дослідити 2 напівземлянки IX–X ст. та споруду XI–XII ст. із зерновою ямою, що прилягала до неї і була викладена берестою. Крім того, була зібрана колекція речей та кераміки IX–XII ст. Це дозволило І.І. Єдомасі зробити висновок, що у IX–X ст. культурний шар утворився завдяки існуванню городища роменської культури, «которое было прямым предшественником Новгорода-Северского или непосредственно положило начало его возникновения». Наприкінці XI ст. давньоруське городище перетворилося у дитинець Новгорода-Сіверського. Кераміка кінця XI ст. свідчить про інтенсивність життя на Замку-дитинці саме в цей час [2, с. 2–15]. Дослідник припустив, що дитинець XII–XIII ст. міг розташовуватися на східному підвищенні, де зараз знаходиться Успенський собор, звернувши увагу на ледь помітні на той час сліди оборонних укріплень [2, с. 16]. Крім того, в районі Успенського собору були закладені 3 шурфи (4 x 2 м), що дали колекцію кераміки, в якій переважали роменські старожитності [2, с. 16–17].

Зі щоденникових записів І.І. Єдомахи відомо, що у 1960 р. колекція артефактів поповнилася молівдулом, знайденим мешканцем Новгорода-Сіверського В.І. Короткевичем у власній садибі по вул. Гагаріна, 2 (нині Крутий узвіз) під час копання льоху на глибині 1,5 м. На аверсі печатки розміщено дзеркальний напис в

п'ять рядків «Господи помоги рабу своему Дмитрию», на реверсі – зображення святого Дмитрія. За визначенням П.Г. Гайдукевича, це печатка новгородського посадника Дмитра Завидича XII ст. [6, с. 127, № 124-3].

Головний обсяг робіт 1960 та 1962 рр. припав на південно-західну ділянку окольного міста (район водонапірної башти) (Рис. 3, 4). На площі 332 кв.м І.І. Єдомаха зафіксував 6 будівель різного призначення та кілька господарських ям XI–XII ст. [2, с. 18–22;

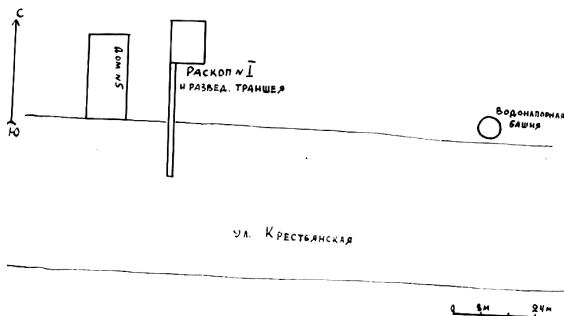

Рис. 3. Схем-план розкопів біля водонапірної башти за І.І. Єдомахою

Виявлений на цій же ділянці підкліт наземної споруди, на думку І.І. Єдомахи, можна вважати залишками медуші городянина [4, арк. 25–25зв.; 3, с. 18–20]. Скоріше за все, ще одна така ж споруда знаходилася за 150 м на захід від Замку по вул. Овражній

3, с. 2–12]. Аналізуючи речові матеріали в заповненні господарських споруд, дослідник зробив висновок, що саме в цій частині Новгород-Сіверського посаду існувало довготривале виробництво заліза [2, с. 33].

Рис. 4. Розкоп в районі водонапірної башти. 1960 р.

(Яружній), 5, де під час розвідки 1959 р. була придбана у місцевої жительки Т.М. Душиної округлобока велика амфора грушевидної форми (висота понад 50 см, діаметр 30 см) [1, с. 5].

Експедиція зробила спробу встановити межі посаду Новгород-Сіверського. Так, у районі вулиць Герцена (сучасна Івана

Рис. 5. Вулиця Селянська (Базарна), 1960 р.

Мазепи) та Селянської (нині Базарна) були зафіксовані залишки валів окольного міста, а в південно-західній частині траншеєю розрізано рів (глибина 4,5–5 м при ширині 11 м). І.І. Єдомаха припустив, що вулиця Селянська (Базарна) була прокладена по засипаному рову XI–XII ст. (Рис. 5) [2, с. 35–36].

Започаткував І.І. Єдомаха і вивчення Новгород-Сіверського подолу. Дослідження проходили з 12 червня до 9 липня 1962 р. Вони охопили територію в районі Заручав'я, що на лівому березі Зубрицького струмка, на північний захід від Замка. На території шкільного подвір'я було досліджено 94 кв. м і з'ясовано, що ця ділянка міста вперше була заселена носіями роменської культури. Під час шурфування була виявлена амфора без ручок, висотою 39 см, з веретеноподібним тулобом, у верхній частині якої, на плічках було графіті у вигляді прокресленої літери «И» [4, с. 13].

У розкопі частково були зафіксовані 2 житла та 2 господарські споруди (Рис.). Аналізуючи характер знахідок (уламки афор, фрагменти ножів, предмети кінського спорядження,

точильні бруски, піддон від тонкостінного скляного бокалу, уламки скляних браслетів, два кам'яних хрестики, срібне тринамістине скроневе кільце, декороване сканню та напаяними кульками, кістяний гребінець, ніж, кільце від уздечки тощо [3, с. 13–22]) І.І. Єдомаха припустив, що цей комплекс можна вважати залишками заміської садиби новгород-сіверських князів або заможного городянина, що загинув внаслідок пожежі, можливо, в ході однієї з міжусобних феодальних війн XII ст. [3, с. 23]. Життєдіяльність тут продовжувалась у X–XIII ст., і в цей час поселення, на думку І.І. Єдомахи, являло собою частину подолу давньоруського Новгорода-Сіверського.

Загалом протягом трьох польових сезонів експедицією ЧІМ на території Новгорода-Сіверського було досліджено 508 кв. м культурного шару IX–XIII ст., що дозволило отримати перші археологічні дані про місто. Подальші дослідження, проведені А.В. Кузою, О.В. Григор'євим, О.П. Моцею, В.П. Коваленком, Є.О. Шинаковим (1979–1984 рр.) та А.Л. Казаковим, О.Є. Черненко, І.С. Кедуном (1994–1999, 2001–2004, 2008–2021 рр.), підтвердили та доповнили висновки, зроблені І.І. Єдомахою.

Джерела та література

1. Едомаха И.И. Отчет об археологической разведке в Новгороде-Северске в 1959 г. Науковий архів Інституту археології (далі – НА ІА) НАН України. 1959/20. Ф.експ. № 3324. 9 с.
2. Едомаха И.И. Отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1960 г. НА ІА НАН України. 1960/63. Ф. експ. № 5716. 39 с.
3. Едомаха И.И. Отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1962 г. НА ІА НАН України. 1962/65. Ф. експ. № 4960. 24 с.
4. Едомаха И.И. Краткий отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1962 г. Державний архів Чернігівської області. Ф. 2124. Оп. 1. Спр. 304.
5. Мезенцева Г.Г. Дослідники археології України. Чернігів, 1997. 228 с.
6. Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. Москва, 1970. С. 127. № 124-3.

УДК 780.6:94(477.51)

Оксана Дядечко

ДРИМБИ З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІТЕКТУРНО-ІСТОРИЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЧЕРНІГІВ СТАРОДАВНІЙ»

Статтю присвячено характеристиці та атрибутуванню археологічних знахідок дриб з фондів Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». Аналізується їх конструкція, наводяться аналогії дриб з колекції Новгород-Сіверського музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім».

Ключові слова: Чернігів, Новгород-Сіверський, дрибми, музичні інструменти, археологічні знахідки.

Дриба є одним з найдавніших та найпоширеніших музичних інструментів від часів середньовіччя. Завдяки оригінальному звучанню вона досі є популярною у музично-виконавській культурі Європи в цілому та України зокрема як народного (на Гуцульщині та Закарпатті), так і професійного напрямку

У світі зафіксовано близько 1 000 її різноманітних назв. У європейських мовах вони найчастіше пов'язані зі способом видобування звуків та утворені від слів «вуста», «губи» та «зуби» у поєднанні зі словами «труба» або «арфа» (*mondtröm* у голландців, *maultrömmel* у німців, австрійців та швейцарців, *jew's harp* у англійців тощо).

У вітчизняній традиції рівноцінно використовуються назви *варган* та *дриба*. Припускають, що назва *варган* може походити з грецької *organon* або латинської *organum*, що перекладається як «інструмент». Інша версія походження назви *варган* – від старослов'янського слова «варги», що означає – вуста. Назва *дриба* може походити від німецької *trommel*, що у перекладі

означає «барабан». Окрім цього, назва *дримба* є подібною до польської *drumla*.

Цей інструмент має доволі просту конструкцію з двох складових: корпусу (рамки) та рухомого язичка. Під час гри виконавець однією рукою притискає дримбу до зубів або губ таким чином, щоб язичок міг вільно коливатись, а іншою рукою приводить у дію язичок, вдаряючи по ньому. Ротова порожнина слугує під час гри резонатором і є своєрідним середовищем концентрації для підсилення звучання дримби. Попри те, що коливання язичка інструмента утворюють ноти тільки однієї висоти, виконавець, використовуючи органи мовлення та дихання, може змінювати ці коливання.

Вважається, що найбільш ранні та найпростіші за формою дримби виготовлялися з органічних матеріалів – дерева, бамбуку або кістки. Виготовлення інструментів з металу розпочалося значно пізніше, адже це складний процес, що потребував спеціальних навичок у галузі металообробки. На території Європи відомі лише знахідки дримб, виготовлених з металу.

На сьогодні єдиним дослідженням, присвяченим типологізації та датуванню археологічних знахідок дримб, є монографія Дж. Колтвейта «Jew's harps in European Archaeology» («Дримби у європейській археології»), опублікована у 2006 р. [1]. У ній було каталогізовано 830 інструментів, знайдених на території Європи. На основі їх вивчення автор склав систему опису, виділивши такі типологічні ознаки: розміри (загальна довжина та ширина; довжина дек (витягнутих, прямих); довжина язичка; матеріал; метод виготовлення (кована, лита); форма дек у перетині; тип основи корпусу (рамки) [1, с. 28, 44, 45]. Нині ця система опису є загальноприйнятною.

Основною концепцією системи датування дримб Дж. Колтвейта є те, що найдавніші з них мали довгі деки та вузьку рамку; з часом довжина дек вкорочувалася, а рамка збільшувалася та ставала більш акцентованою [2, с. 83].

Не виключено, що систематику Дж. Колтвейта треба досить обережно використовувати для датування знахідок з Південної Русі через регіональні особливості. Утім для розробки альтернативної регіональної систематики матеріалів на сьогодні недостатньо.

Варто відзначити також, що досить часто через погану збереженість знахідки середньовічних музичних інструментів та їх фрагментів лишаються «предметами невизначеного походження», оскільки головним матеріалом для їх виготовлення найчастіше слугували нестійкі органічні матеріали. Порівняно непогано до нашого часу дійшли тільки інструменти та їх деталі, виготовлені з металу та кістки. Показовим у цьому випадку є дослідження саме археологічних знахідок дриб, хоча й у даному випадку присутні проблеми зі збереженням та, відповідно, з атрибуцією.

Внаслідок корозії металу крихкий язичок інструмента часто виявляється повністю зруйнованим. За його відсутності залишки рамки дослідники можуть інтерпретувати як скобу, пробій, фрагмент верхньої частини ножиць тощо; тобто як вироби, частиною яких (подібно до дриб) є зігнута смуга металу. Щоб цьому запобігти, слід звернути увагу на таку важливу рису, як наявність слідів кріплення язичка. Відповідно до дослідження Дж. Колтвейта існує два способи кріплення язичка у дриб: 1 – *hammered* («забитий») – язичок розміщується у виїмці рами і вклепується у її поверхню; 2 – *wedget* («вставлений клином») – язичок закріплюється клином у спеціально заготовленому отворі рамки [1, с. 28, 44, 45]. Сліди таких кріплень доволі легко виявити при візуальному огляді навіть ушкоджених корозією виробів.

У Східній Європі поширення дриб фіксується з IX–X ст. за знахідкою дриби на городищі Скімауци у Молдові (поселення тиверців) [3, с. 18]. Утім для пізнішого часу відомі лише поодинокі археологічні знахідки цих інструментів. На території історичної Чернігово-Сіверщини їх усього кілька. Найдавніші з них відносяться до післямонгольського періоду.

У регіоні до сьогодні зареєстровано 7 знахідок середньовічних варганів: у Глухові [4; 5], Любечі [6], Чернігові [7], Новгороді-Сіверському [7], с. Баба (нині Покровське Корюківського р-ну Чернігівської обл.) [8] та Брянську [9].

У колекції заповідника «Чернігів стародавній» вдалось атрибуувати дві дримби. Одна з них виявлена 1989 р. під час археологічних розкопок А.Л. Казакова по вул. Воровського, 22 у Чернігові (інв. № ДА 1897). Загальна довжина корпусу інструмента 5,3 см, рамка залізна, кована, деки ромбовидної форми у перетині, основа корпусу кругла, збереглася частина язичка. За типологією Дж. Коллтвейта інструмент можна віднести до XIII ст.

Друга дримба була знайдена у 2008 р. під час розкопок О.Є. Черненко у Чернігові, по вул. Горького 1 (інв. № ДА 36769). Погана збереженість інструмента не дозволяє точно визначити його конструктивні особливості. Язичок не зберігся, хоча добре помітно місце його кріплення; основа корпусу дримби кругла. Знахідка походить з шару XIII–XV ст.

Аналогією до дримб з колекції заповідника «Чернігів стародавній» є дримба з Новгорода-Сіверського – випадкова знахідка, що надійшла до музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім» від місцевих мешканців. Загальна довжина корпусу дримби 5,5 см, рамка залізна, кована, деки ромбовидної форми у перетині, основа корпусу кругла, збереглася частина язичка. За типологією Дж. Коллтвейта інструмент можна віднести до XIII ст.

Крім того, у Новгороді-Сіверському ще одну дримбу було знайдено у 2019 р. під час розкопок О.Є. Черненко та І.С. Кедуна на території посаду (сучасна Базарна площа) у заповненні зернової ями XVII – початку XVIII ст. [7]. Загальна довжина корпусу дримби 4,6 см, рамка залізна, кована, основа корпусу кругла. Погана збереженість інструменту не дозволяє точно визначити інші його особливості (довжину язичка, форму дек у перетині).

Таким чином, на сьогодні знахідки дримб у Чернігові та Новгороді-Сіверському дозволяють засвідчити їх побутування у ре-

гіоні тільки після монгольської навали. Можливо, це пов'язано зі змінами у культурі місцевого населення. Однак не можна виключати можливість того, що у ході подальших досліджень вдасться виявити і більш ранні зразки цих інструментів, оскільки у Східній Європі такі знахідки відомі.

Джерела та література

1. Kolltveit G. Jew's harps in European Archaeology. Oxford, 2006. 264 p.
2. Kolltveit G. Jew's harps in European Archaeology: A Brief Summary of a Research Project. *Journal of the international Jew's Harp Society*. 2004. № 1. P. 79–85.
3. Федоров Г.Б. Итоги трехлетних работ в Молдавии в области славяно-русской археологии. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры*. Москва, 1954. Вып. 56. С. 8–23.
4. Пашковський О. Дримби XIII – початку XVI ст. за археологічними знахідками. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Київ, 2012. Вип. 21. С. 248–253.
5. Пашковський О.А. Середньовічні варгани Сіверщини. *Сіверщина в історії України*. 2012. Вип. 5. С. 120–123.
6. Дядечко О. Знахідка варгану зі стародавнього Любеча. *Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи*: матеріали XVI Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. Чернігів, 2017. С. 40–41.
7. Дядечко О. Знахідки дримб XIII–XVII ст. на території Чернігово-Сіверщини. *Українська археологія: здобутки, сучасний стан та перспективи*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. Суми, 2020. С. 52–55.
8. Веремейчик О.М. Давньоруське селище «Баба» біля с. Жовтнево-го. *Минуле Сосниць та її околиць*. Чернігів, 1990. С. 47–48.
9. Равдина Т.В. О времени возникновения Брянска. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР: Славяно-русские древности*. Москва, 1973. Вып. 135. С. 66–71.

УДК 94 (477.51) «16/17»

Токарев Сергій

КОЗАЦЬКО-СТАРШИНСЬКІ РОДИНИ КРОЛЕВЕЦЬКОЇ СОТНІ НІЖИНСЬКОГО ПОЛКУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – XVIII ст.¹

У статті схарактеризовано найвідоміші козацько-старшинські родини Кролевецької сотні Ніжинського полку у другій половині XVII – XVIII ст. Проаналізовано їх походження, персональний склад, військову та суспільно-політичну діяльність, майнове становище та шляхи набуття російського дворянства наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Ключові слова: Ніжинський полк, Кролевецька сотня, козацько-старшинські родини.

В адміністративно-територіальній структурі Ніжинського полку помітне місце займала Кролевецька сотні. Вона займала обидва береги р. Реть у її верхній течії та її притоки р. Ретик. До складу сотні входила довга і вузька смуга землі, що тягнулась від Кролевця до берегів р. Сейм з двома поселеннями – селами Алтинівкою й Любитовим. З огляду на слабку забезпеченість водними ресурсами, заболоченість та залісненість території, відсутність родючих ґрунтів, залюднення території сотні розпочалося лише наприкінці XVI ст. і прискорилося у першій половині XVII ст., після переходу Чернігово-Сіверщини до складу Речі Посполитої у 1618 р. за умовами Деулінського перемир'я. Заселення території майбутньої сотні відбу-

¹ Стаття виконана за результатами досліджень за темою «Регіональна історія та історіографія Північного Лівобережжя (Regional History and Historiography of the Northern Left Bank)». Державний реєстраційний номер: 0124U004755.

валося завдяки міграціям населення з Правобережної України [11, с. 362–363].

Наприклад, сотенне містечко Кролевець було засноване близько 1644 р. завдяки зусиллям польського адміністратора Єжи Понетовського. Показово, що осадник одразу ж отримав королівський привілей, котрим передбачалося в майбутньому надання місцевим міщанам магдебурзького права вкупі з широкими правами і привілеями. З ініціативи шляхетського роду Володкевичів був заснований Алтинів, котрий у 1643 р. отримав статус слободи. На межі 1630 – 1640-х рр. шляхтичі Заленські заснували с. Райгородок. Село Тулиголови існувало ще за московського панування в регіоні, і станом на 1619 р. в ньому нараховувалося 6 дворів. Населений пункт зазнав збитків під час Смоленської війни 1632–1634 рр. Станом на 1638 р. село належало представникам католицького ордену домініканців, і в ньому проживали 19 осіб. Також за московського правління існувало с. Чорторії, де в 1619 р. проживали 3 царські піддані. За польського панування село отримав у власність шляхтич Ян Несвятовський, котрий у 1638 р. володів 15 посполитими дворами [10, с. 70, 118, 305, 308, 430, 431, 443].

Перша писемна згадка про Кролевецьку сотню датована 1650 р., що, очевидно, було пов'язано з інтенсивним покозаченням населення регіону під час розгортання визвольних змагань. Початково вона була суто військовим підрозділом у складі Чернігівського полку. У зв'язку зі значним територіальним розширенням Ніжинського полку на початку 1650-х рр. сотня вже як адміністративно-територіальна одиниця відійшла до його складу і згадувалася у Присяжних книгах 1654 р [4, с. 160].

До її складу натовді входили сотенний центр – містечко Кролевець, села Алтинів, Райгородок, Тулиголови, Чорторії. На той момент у Кролевецькій сотні проживали 13 представників козацької старшини, 393 козаки, 273 міщан і посполитих.

У Кролевці та Тулиголові діяли дерев'яні Миколаївські церкви, в с. Райгородку – Преображенська, в с. Алтинів – Косьмо-Дем'янівська [15, с. 292].

Під час політичного протистояння в Гетьманщині, пов'язаного з лівобережним походом польського короля Яна-Казимира, Кролевецька сотня в 1663–1665 рр. входила до складу новоствореного Глухівського полку. Під час аналогічного протистояння у 1668 р. її територія відійшла до Новгород-Сіверського полку, котрий проіснував фактично до кінця того ж таки року. Відтак у зв'язку з початком політичної стабілізації в Гетьманщині наприкінці 1668 р. Кролевецька сотня відійшла до Ніжинського полку, у складі якого незмінно перебувала аж до ліквідації Української козацької держави у 1782 р. [4, с. 160].

Територія Кролевецької сотні протягом її існування зазнавала певних змін, що впливало на її демографічний потенціал, кількісну і якісну структуру населення. Протягом кінця XVII–XVIII ст. до її складу входили сотенний центр – Кролевець, села Подолов, Грузьке, Бистрик, Дубовичі, Андріївка, Реутинці, Добротів, Алтинівка, Любитів, хутори Ретик і Курячий [11, с. 377–415]. В географічному та політичному відношенні Кролевецька сотня належала до категорії так званих «засеймських» сотень Ніжинського полку, розташованих у межах річчї Десни і Сейму. Ці сотні були вилучені з-під юрисдикції ніжинського полковника і підпорядковувалися безпосередньо гетьману. Козаків цих сотень залучали до несення прикордонної служби, охорони гетьмана та забезпечення роботи генеральних установ [16, с. 56–67]. Поряд із близькістю до гетьманської резиденції у Глухові, ця обставина сприяла становленню, розвитку і чисельному зростанню місцевих козацько-старшинських родів.

Зародження козацько-старшинських родин у Кролевецькій сотні розпочалося за доби Української національної революції середини XVII ст. Проте особливої динаміки цей

процес набув у XVIII ст. у зв'язку зі зростанням старшинського прошарку, появою різних категорій неурядової старшини і поступовим згортанням виборчого права в козацькому середовищі.

Родоначалником однієї з перших крелевецьких старшинських родини Михайловичів став покозачений шляхтич Григорій Михайлович Дуль, котрий у 1650 і в 1656 рр. посідав уряд крелевецького сотника [8, с. 336]. Вже у 1656 р. в одному з судових актів він згадувався як «колишній сотник» і мешканець крелевецький. Проте втрата уряду не завадила М. Дулю зберегти свій високий соціальний статус, оскільки незабаром він зайнявся будівництвом водяних млинів на р. Реть поблизу с. Подолів і фігурував в актах вже як «славетний пан, мельник Подолівський». Цікаво, що в 1663 р. він дозволив тестю майбутнього гетьмана І. Самойловича І. Голубу побудувати млин біля власної греблі, поблизу якої незабаром була заснована слобода Дулівка [11, с. 363].

Його син Григорій Михайлович розпочав військову службу на посаді крелевецького сотенного писаря у 1654 р., а в 1656 і 1658 рр. посідав уряд крелевецького сотника [8, с. 336]. Михайло Григорович, котрий взяв собі прізвище Михайлович, отримав чин значного військового товариша. Іван Михайлович перебував у лавах значкового товариства Ніжинського полку. Його син Андрій вже після утворення намісництв отримав посаду підканцеляриста Крелевецького повітового суду і був внесений до 6-ї частини Родовідної книги дворянства Новгород-Сіверського намісництва [7, арк. 587; 9, с. 248].

Максим Антонович Ковденко посідав уряд крелевецького сотника принаймні впродовж лютого – березня 1666 і березня 1667 – травня 1668 рр. [8, с. 409]. Його син Аверкій у 1684 р. згадувався у складі крелевецької міської верхівки на посаді війта і отримав універсал гетьмана І. Самойловича на володіння

млином на р. Реть. Іван Аверкійович фігурував у джерелах вже як Аверков, а його сини Гаврило та Ілля взяли собі подвійне прізвище Антоновичі-Аверкови. Перший з них згадувався у 1783 і 1788 рр. у чині військового товариша і мешкав у Кролевіці, де володів 13 підданими, а другий посідав уряд кролевецького сотенного отамана. Обидва брати були внесені до 6-ї частини родовідної книги дворянства Новгород-Сіверського намісництва [6, арк. 187 зв. – 188; 7, арк. 564 зв.–565; 9, с. 21]. Надалі рід Антоновичів-Аверкових зберіг за собою дворянські привілеї і був внесений до 2-ї частини Родовідної книги дворянства Чернігівської губернії [13, с. 13].

Одну з перших козацько-старшинських родин Кролевецької сотні заснував Степан Бережецький, котрий у 1669 р. згадувався як військовий товариш Ніжинського полку. Його сини та онуки продовжували військову службу, очевидно, в лавах рядового козацтва. Натомість його правнук Ілля Васильович, який народився у 1728 р., у 1788 р. згадувався в чині військового товариша, проживав із родиною в с. Землянці Глухівського повіту Новгород-Сіверського намісництва, де володів 5 підданими. Рід Бережецьких був внесений до 2-ї частини Родовідної книги дворянства Новгород-Сіверського намісництва, але, очевидно, надалі втратив свої дворянські привілеї [7, арк. 208 зв.–209; 9, с. 32].

Іншу козацько-старшинську родину в Кролевецькій сотні започаткував за доби Руїни значний військовий товариш Василь Білобровка. Його син Степан служив у чині товариша Ніжинського полку. Яків Степанович мав аналогічний чин впродовж 1729–1749 рр. Зрештою, його син Денис, який народився в 1750 р., служив у лавах значкового товариства, у 1788 р. згадувався як відставний, проживав у с. Алтинівці Кролевецького повіту і був внесений до 2-ї частини Родовідної книги дворянства Новгород-Сіверського намісництва [7, арк. 224 зв.; 9, с. 36]. Проте надалі відомості про рід Білобровок втрачаються.

Нову старшинську династію у Кролевецькій сотні за гетьманування І. Мазепи започаткував шляхтич гербу «Тромби» Давид Батуринець-Ювченко, який отримав чин значного військового товариша. 11 червня 1688 р. він також отримав універсал гетьмана І. Мазепи на володіння с. Архипівкою Шептаківської сотні Стародубського полку. Його нащадок Григорій Ілліч у 1788 р. мав чин курінного отамана і проживав у с. Ображіївці Кролевецького повіту. Дем'ян Матвійович Батуринець переселився до с. Стрільники Шаповалівської сотні, де посів уряд сотенного осавула. Вони були включені до 3-ї частини Родовідної книги дворянства Новгород-Сіверського намісництва [7, арк. 207; 9, с. 30].

Нові козацько-старшинські родини Кролевецької сотні виникли у XVIII ст. в умовах обмеження автономії Гетьманщини. Засновник династії Пілатовичів Леон Семенович, виходець з польського шляхетського роду, переселився на територію Стародубського полку, де в 1709–1738 рр. входив до складу значкового товариства і набув ряд мастностей. Його син Михайло розпочав службу в 1719 р. у складі значкового товариства, але універсал на свій чин отримав лише в 1729 р. У 1738–1766 рр. М. Пілатович мав чин бунчукового товариша. Його син Василь народився у 1734 р., протягом 1754–1755 рр. навчався в Києво-Могилянській академії, на службу вступив у 1758 р. на посаду військового канцеляриста, протягом 1765–1786 рр. мав чин військового товариша [9, с. 287–288]. У 1783 р. В. Пілатович проживав у Кролевецькій сотні, де в його підданстві перебували 8 посполитих, і входив до складу шляхетства Кролевецького повіту [6, арк. 230 зв.–231]. Його брат, також Василь, який народився в 1737 р., у 1788 р. проживав у с. Реутинці Кролевецького повіту, мав чин абшитованого військового товариша, володів 10 підданими і був внесений до 1-ї частини Родовідної книги дворянства Новгород-Сіверського намісництва [7, арк. 22 зв.]. Проте

Пілатовичі не змогли утримати дворянські привілеї і незабаром були виключені з дворянських родовідних книг.

Родоначальник роду Довгалевських Олексій, згідно з родинним переказом, наприкінці XVII ст. на підставі універсалів ніжинських полковників М. Борсука і Я. Жураковського володів маєтностями у Ніжинському полку [7, арк. 102]. Його син Микита у 1691 і 1711 рр. виконував обов'язки наказного ніжинського полковника [8, с. 326]. Яків Микитович Довгалевський мав чин значкового товариша Ніжинського полку, проживав у Кролевці, де володів 15 підданими, а 28 березня 1729 р. отримав універсал гетьмана Д. Апостола на володіння млином. Зрештою, його син Іван у 1779–1787 р. служив у лавах військового товариства, у 1779 р. виконував обов'язки асесора Генеральної військової канцелярії і служив у комісії військових судів. Він мешкав у Кролевці, де йому належала садиба [9, с. 112]. У 1783 р. І. Довгалевський обіймав посаду бургомістра Кролевецького міського магістрату і володів 15 підданими [6, арк. 226 зв.–227]. У 1788 р. він був внесений до 2-ї частини родовідної книги дворянства Новгород-Сіверського намісництва, а в його підданстві перебували 14 посполитих у с. Курені Коропського повіту і 15 – у Кролевці [7, арк. 102].

У першій половині XVIII ст. була започаткована старшинська родина Ключників. Її родоначальник, ім'я якого не збереглося у джерелах, служив у чині військового товариша. Його син Петро, перебуваючи на військовій службі, посідав уряд кролевецького сотенного хорунжого. Іван Петрович Ключник у 1788 р. проживав у с. Андріївка Кролевецького повіту і, попри відсутність військового звання, був внесений до 2-ї частини Родовідної книги дворянства Новгород-Сіверського намісництва [7, арк. 113 зв.; 9, с. 168].

Наприкінці XVII ст. родоначальник роду Александровичів Леонтій, а згодом і його син Олександром перебували на вій-

ськовій службі у складі значкового товариства Ніжинського полку. Лука Олександрович Александрович натомість впродовж 1729–1749 рр. служив у чині військового товариша. Його син Василь, котрий народився у 1750 р., при виході у відставку з військової служби отримав звання сотенного осавула, проживав з родиною в с. Андріївці Кролевецького повіту і був внесений до 3-ї частини Родовідної книги дворянства Новгород-Сіверського намісництва [7, арк. 198 зв.; 9, с. 19].

Родоначальник козацько-старшинського роду Філоновичів, син шляхтича гербу «Калина» Філон Михайлович у 1733 р. перебував на військовій службі в чині військового товариша і володів маєтностями в селах Дубовичі, Обложки, на хуторі Голубовичі і млинами на р. Ретик, отриманими від бунчукового товариша Григорія Голуба. Його син Іван протягом 1726–1736 рр. посідав уряд отамана Генеральної військової артилерії. Юхим Іванович Філонович, який народився у 1708 р., також розпочав службу в Генеральній військовій артилерії, а згодом перебував на посаді військового канцеляриста і за «служби деда і отця его» в 1745 р. отримав чин військового товариша, яким володів принаймні до 1763 р [8, с. 728]. У джерелах збереглися згадки про його братів Лук'яна, Олексія і Павла, з яких Олексій, за деякими даними, мав чин значкового товариша, а Павло посідав уряд кролевецького сотенного хорунжого.

Представник наступного покоління роду Філоновичів Семен Лук'янович у 1781–1788 рр. служив у чині військового товариша, його брати Іван і Федір мали чини губерньського канцеляриста. Іван Павлович обіймав посаду возного, а його брати Григорій і Михайло перебували на військовій службі у званні корнета. У підданстві представників роду перебували 93 посполиті в селах Обложки і на хуторі Голубовському Кролевецького повіту [7, арк. 388].

На підставі рішення Новгород-Сіверської дворянської де-

путатської комісії рід Філоновичів був нобілітований, а його представники включені до 2-ї частини Родовідної книги дворянства Новгород-Сіверського намісництва. У 1792 р. Чернігівське дворянське зібрання на підставі указу Сенату про розслідування зловживань дворянських депутатських зібрань провело повторний розгляд справи про дворянство роду Філоновичів. Чиновники виявили, що деякі його представники перебували в подушному окладі і запропонували виключити їх з числа дворян, але це подання не було передане до Сенату, а відтак і не реалізоване.

27 квітня 1836 р. чиновники Чернігівського дворянського депутатського зібрання подали запит щодо включення до дворянських родовідних книг синів значкового товариша Михайла Павловича Павла, Миколи, Федора та Михайла і 13 травня надали до Герольдії наступні докази: свідчення про предків родини та їхню службу; метрику Чернігівської духовної консисторії про законне народження претендентів; свідчення Чернігівської казенної палати про відсутність представників родини у подушному податку.

З одного боку, чиновники Герольдії визнали, що військові звання, котрими володіли представники родини, надавали, згідно зі ст. 20 9 тому Зводу законів, право на спадкове дворянство. Проте не були надані документи на отримання цих звань і докази про походження предків. Крім того, Герольдія отримала відомості про обкладення представників родини Філоновичів податком. Відтак 4 жовтня 1840 р. Герольдія постановила виключити зазначених представників роду Філоновичів з числа претендентів на внесення до дворянських родовідних книг [1, арк. 474 – 476].

Лише після подальшого тривалого розгляду на підставі указу Сенату від 13 листопада 1863 р. зазначені представники роду, зрештою, підтвердили свої права на отримання дворян-

ства. Решта членів роду Філоновичів були нобілітовані на підставі указу Герольдії від 18 грудня 1844 р. і указу Сенату від 12 жовтня 1854 р. Надалі представники роду Філоновичів були внесені до 1-ї частини Родовідної книги дворянства Чернігівської губернії [13, с. 94].

На територію Кroleвецької сотні переселилися деякі представники відомого полтавського старшинського роду Чуйкевичів. Син полтавського полкового писаря і бунчукового товариша Олександра Чуйкевича Федір навчався в Києво-Могилянській академії і службу розпочав у 1704 р. У 1717 р. він обіймав посаду писаря Генерального військового суду, посідав уряд сотника, а з 1721 по 1760 рр. мав чин бунчукового товариша [9, с. 403]. Протягом своєї тривалої службової кар'єри він вирізнявся активною суспільно-політичною діяльністю: на початку XVIII ст. брав участь у розбудові Київської фортеці, у 1709 р. – у Полтавській битві. У 1722 р. на підставі указу Генеральної військової канцелярії Ф. Чуйкевич був відряджений для збору медової десятини до Переяславського полку. Як бунчуковий товариш на початку 1720-х рр. він брав участь у Перському поході, а згодом тривалий час перебував у закордонних відрядженнях і комісіях. 29 квітня 1752 р. він був відряджений до роботи в економічній канцелярії гетьмана К. Розумовського. Для більш повної характеристики Ф. Чуйкевича слід додати, що він залучався до укладання правової пам'ятки «Суд і розправа в правах малоросійських» [14, с. 48].

За даними ревізії Ніжинського полку 1736 р. Ф. Чуйкевич володів шинком і заїжджим двором у Кroleвці, а 1738 р. – 36 хатами посполитих, житловим і шинковим дворами в с. Грузьке Кroleвецької сотні, 2 заїжджими дворами і 2 шинками у Кroleвці [17, арк. 194 зв, 385 зв. – 386]. У 1743 р. Ф. Чуйкевич володів 14 дворами у Ніжинському полку, 2 млиновими колами. Як бунчуковий товариш у 1751 р. він залучався до роботи у

Генеральній рахунковій комісії, а в 1752 р. отримав універсал К. Розумовського на володіння 30 дворами у м-ку Воронежі.

Його брат Григорій, котрий народився у 1703 р., вступив на службу у 1727 р. у лави значкового товариства Ніжинського полку, проте незабаром переселився до Полтавського полку, де продовжив військову кар'єру.

Для більш повної характеристики цього покоління роду варто відзначити, що їхній двоюрідний брат Семен Васильович Чуйкевич під час своєї довготривалої служби в 1730–1734 рр. посідав уряд ніжинського полкового судді. На цій посаді він залучався до кодифікації українського права – укладання юридичної пам'ятки «Права, за якими судиться малоросійський народ» [14, с. 50].

Йосип Федорович Чуйкевич народився близько 1731 р., також навчався у Києво-Могилянській академії, у 1749 р. розпочав службу на посаді військового канцеляриста Гадяцької полкової канцелярії, а протягом принаймні 1760 – 1772 рр. входив до складу військового товариства. У його підданстві перебували 273 посполитих у м-ку Воронежі, селах Грузьке, Дулів, Бистрик Крелевецької сотні [9, с. 403]. Його брат Прокіп, котрий народився в 1738 р., з огляду на стан здоров'я не вступав на службу і не мав військових чинів [14, с. 51].

В 1788 р. обидва брати згадувалися вже як померлі, тим не менше, їхній рід був внесений до 6-ї частини Родовідної книги дворянства Новгород-Сіверського намісництва [7, арк. 597 зв.]. Чернігівське дворянське депутатське зібрання на підставі ухвали від 12 жовтня 1843 р. визнало дворянином унтер-офіцера Прокопа Федоровича Чуйкевича і внесло його разом із сином Петром до 1-ї частини Родовідної книги дворянства Чернігівської губернії. Підставою для нобілітації послужив універсал К. Розумовського, котрий містив відомості про володіння представниками родини Чуйкевичів спадковим майном, два акти

розподілу майна, заповіт, свідоцтво повітового суду і свідоцтво Чернігівської казенної палати. Чернігівська духовна консисторія засвідчила законне народження від Прокопа Федоровича сина Петра. Чиновники Казенної палати, у свою чергу, вказали, що ніхто з родини Чуйкевичів не перебував у подушному окладі. Відтак Герольдія 16 грудня 1844 р. підтвердила рішення Чернігівського дворянського депутатського зібрання про визнання дворянами членів роду Чуйкевичів [3, арк. 525 – 526]. Надалі представники роду Чуйкевичів були внесені до 1-ї частини Родовідної книги дворянства Чернігівської губернії [13, с. 103–104].

Засновником ще однієї старшинської родини Кролевецької сотні став значний військовий товариш Андрій Васюхно, котрий перебував на військовій службі приблизно на межі XVII–XVIII ст. Його сини Іван та Максим також продовжували військову службу у складі значного військового товариства. Максим Іванович Васюхно мав чин значкового товариша, його брати Матвій і Степан у 1788 р. згадувалися як військові товариші. Зрештою, Максим Максимович Васюхно у 1788 р. перебував на службі на посаді полкового канцеляриста, а його брат Яким згадувався як кролевецький сотенний хорунжий у відставці. Натоді члени роду проживали в с. Чапліївка Кролевецького повіту і були внесені до 6-ї частини Родовідної книги дворянства Новгород-Сіверського намісництва [7, арк. 606; 9, с. 59]. Надалі їхні нащадки були внесені до 2-ї частини Родовідної книги дворянства Чернігівської губернії [13, с. 68].

Кролевецький сотник Іван Дяковський, згідно з родинним переказом, походив від шляхтича Семена Кошлевського, який служив польському королю Владиславу і загинув під Варною під час бойових дій проти турецького війська. Кошлевські змінили своє прізвище на Дяковські після отримання у власність с. Дяківці в Летичівському повіті. Один із нащадків С. Кош-

левського Іван переселився на Лівобережну Україну у другій половині XVII ст. і вступив на службу до гетьмана І. Мазепи, який зробив його своїм конюшним. Своє становище І. Дяковський покращив шляхом одруження з однією з дочок генерального бунчужного К. Голуба. Одруження принесло йому і майнову вигоду, оскільки на підставі універсалу від 3 грудня 1701 р. гетьман затвердив за ним два млини біля с. Андріївки і один біля с. Подолова разом із хутором та іншими угіддями. У 1708 р. І. Дяковський посів уряд крелевецького сотника, але не підтримав визвольних змагань І. Мазепи і перейшов на бік Петра І, що дозволило йому зберегти свій уряд. Разом з багатьма іншими прихильниками промосковської політики він шукав нагоди «прислужитись» фельдмаршалу О. Меншикову під час облоги Батурина, але не встиг за це отримати ніякої нагороди, оскільки помер у 1709 р [11, с. 372–374].

Його син Іван вступив на службу в 1728 р., у 1735–1756 рр. мав чин бунчукового товариша, залучався до збирання індуктивного збору, мав двір у Кролевці та декілька дворів у с. Матвіївці. Семен Іванович Дяковський також перебував у лавах бунчукового товариства і в 1741 р. присягнув імператриці Єлизаветі Петрівні. Федір Іванович з 1731 до 1768 р. служив у Ніжинському полку як бунчуковий товариш, проте не отримав патенту на свій чин. Разом із братом Іваном вони мали нести службу, проте фактично Федір лише зрідка залучався до роботи в різноманітних комісіях.

З представників третього покоління роду Йосип Іванович протягом 1768–1781 рр. також перебував у лавах бунчукового товариства [9, с. 111], проте незабаром вийшов у відставку. У 1784 р. Й. Дяковський на підставі ухвали Новгород-Сіверської дворянської депутатської комісії був нобілітований [2, арк. 277]. У 1788 р. він перебував вже у відставці, проживав у Кролевці і був одружений на доньці бунчукового товариша Данила Кулябки

Анастасії. Серед його підданих згадувалися 111 посполитих у с. Андріївці та Алтинівці Кroleвецького повіту. Рід Дяковських був внесений до 6-ї частини Родовідної книги дворянства Новгород-Сіверського намісництва [7, арк. 10].

В 1843 р. Герольдія розглянула справу Й. Дяковського і визначила, що з неї неможливо достовірно визначити, чи був він нагороджений чином бунчукового товариша під час проходження служби, чи при відставці. Не ортимавши однозначної відповіді на це питання, 16 вересня 1843 р. чиновники Герольдії скасували рішення Новгород-Сіверської дворянської комісії про надання Й. Дяковському спадкового дворянства і виключили його нащадків з числа претендентів на отримання дворянства [2, арк. 277].

Родоначальник роду Булахів Іван у 1719 р. згадувався на військовій службі в чині військового товариша. Опанас Іванович Булах у середині XVIII ст. входив натомість до значкового товариства Ніжинського полку. Один із його синів Григорій посідав уряд кroleвецького сотенного отамана, а інший Іван мав чин сотенного хорунжого у відставці. У 1788 р. вони проживали в с. Добротові Кroleвецького повіту. Рід Булахів був внесений до 6-ї частини Родовідної книги дворянства Новгород-Сіверського намісництва [7, арк. 220–220 зв.; 9, с. 50].

Нарешті, з нових козацько-старшинських родин Кroleвецької сотні, котрі стали відомими з середини XVIII ст., слід відзначити Забуха-Огінських. Їхній родоначальник Іван перебував на посаді кroleвецького сотенного отамана з 1747 по 1762 рр., а в 1783 р. згадувався як абшитований кroleвецький сотник. Його син Максим народився у 1753 р., вже у 1769 р. згадувався на посаді кroleвецького сотенного отамана, а впродовж принаймні 1781–1783 рр. входив до складу військового товариства [8, с. 359]. Представники родини були внесені у 1783 р. до списків дворян Кroleвецького повіту [6, арк. 194 зв.–185].

Отже, зародження і вихід на історичну арену родоначальників козацько-старшинських родин Кролевецької сотні розпочалися ще в середині XVII ст. за доби Української національної революції. Проте їх кількісне зростання відбулося на межі XVII – XVIII ст. в умовах появи категорії неурядових старшин та поступового обмеження виборного права в середовищі козацтва. Місцеві старшинські родини у переважній більшості були нечисленними, нараховували 2–3 покоління. Їх представники не залишили помітного сліду в суспільно-політичному житті Української козацької держави, не володіли значними маєтностями. Попри те, що наприкінці XVIII ст. їх представники були нобілітовані та внесені до родовідних книг дворянства, лише незначна частина з них змогла в першій половині XIX ст. підтвердити свої дворянські привілеї.

Джерела та література

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 133. Оп. 1. Спр. 277. Указы Герольдии о зачисление в дворянство разных лиц. 1838 г. – 1859 г., 512 арк.
2. ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 305. Указы временного присутствия Герольдии о зачисление в дворянство разных лиц. 1843 г. 385 арк.
3. ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 315. Указы из временного присутствия Герольдии о зачисление разных лиц в дворянское звание. 1844 г., 532 арк.
4. Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2007. 380 с.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ). Ф. І. Спр. 58241. Перечневые таблицы (ревизии, реестры) о жителях Нежинского полка (бунчуковых, значковых товарищах, козаках, их подсоседках и посполитых), составленные по сотням и отдельным селам. 1736 г. 574 арк.
6. ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 60378 – 60436. Указ Сената Новгород-Северскому наместническому правлению о представлении в герольдмейстерскую контору сведений о дворянах и чиновниках. Ведомости о казацкой

старшине, бунчуковых товарищах, дворянах и чиновниках Черниговского и Новгород-Северского наместничеств, о личном составе полков с указанием прохождения службы, участия в походах и о наличии у них недвижимого имущества, 1739 г. – 1789 г. 363 арк.

7. ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 60497. Родословные книги дворян Новгород-Северского наместничества, 1788 г., копии, 665 арк.

8. Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. Київ: Стилос, 2010. 792 с.

9. Кривошея В. В., Кривошея І. І., Кривошея О. В. Неурядова старшина Гетьманщини. Київ: Стилос, 2009. 432 с.

10. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). Київ: Темпора, 2006. 496 с.

11. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: Материалы по истории заселения, землевладения и управления. Киев: Типография К. Н. Милевского, 1893. Т. 2. Полк Нежинский. 522 с.

12. Лазаревский А. Число крестьянских дворов, находящихся во владении казацкой старшине в половине XVIII в (документ 1743 г.). *Киевская старина*. 1891. № 8. С. 284–298.

13. Милорадович Г.А. Родословная книга черниговского дворянства. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургская Губернская типография, 1901. Т. 1. Ч. 1, 2. V; 114; 646 с.

14. Модзалевський В. Малоросійський родословник. Київ; Санкт-Петербург: Видавництво ВІРД, 2004. Т. V. Вип. 4. 80 с.

15. Присяжні книги 1654 року: Білоцерківський та Ніжинський полки. Київ: КП «Академія», 2003. 349 с.

16. Токарев С. Засеймські сотні Ніжинського полку у суспільно-політичному житті Гетьманщини другої половини XVII – XVIII ст. *Література і культура Полісся*: Збірник наукових праць. Ніжин, 2011. Вип. 61. С. 56–67.

17. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 19319. Ревізія Ніжинського полку 1738 р. 554 арк.

УДК 94(477.51)(347.235)«16»

Ганна Доманова

НОТАРІАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО МАГІСТРАТУ: УГОДИ РОДИНИ ПОЛУБОТКІВ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII ст.)¹

Діяльність Чернігівського магістрату була обумовлена чинними нормами магдебурзького права. Незалежно від станової приналежності для оформлення купчих листів до міського уряду зверталися як мешканці міста, так і жителі навколишніх сіл. У статті розглянуті договори купівлі-продажу нерухомого майна, які представники родини Полуботків реєстрували в Чернігівському магістраті впродовж другої половини XVII ст.

Ключові слова: Чернігівський магістрат, міський уряд, актові книги, родина Полуботків, купчі, нерухоме майно.

Магдебурзьке право значно розширювало компетенцію міського уряду, вектор функціонування якого був спрямований на виконання як адміністративних, так і судових повноважень у поєднанні з нотаріальними обов'язками. Магістратський уряд за усталеною традицією реєстрував купчі на землю, млини та іншу нерухомість, заповіти, розписки тощо. Будь-які різновиди приватноправових актів обов'язково вносилися до міських книг. Згідно зі встановленим порядком, міська влада видавала відповідні довідки про вчинені нотаріальні дії. Водночас до магістрату надходили офіційні запити на видачу копій документів або витягів з них. Значна кількість приватноправових актів но-

¹ Стаття виконана за результатами досліджень за темою «Регіональна історія та історіографія Північного Лівобережжя (Regional History and Historiography of the Northern Left Bank)». Державний реєстраційний номер: 0124U004755.

таріального характеру збереглася саме у вигляді витягів з «книг меских права майдебурского ратуши Черниговской».

Доволі поширеною була практика звернення до магістратського уряду представників місцевої козацької старшини щодо реєстрації купчих договорів. На особливу увагу заслуговує родина Полуботків, перебування якої в Чернігові простежується за актовими матеріалами ще з 1619 р. На початку XVII ст. Єремія (Веремія) Корнійович Полуботок отримав від польського короля слободу Полуботківку, звільнивши її на 20 років від податків. Ця угода була гарантована листом уповноваженого представника королевича Владислава Вазы (адміністратора Чернігово-Сіверщини) Володимира Солтикова (Солтика)² від 20 листопада 1619 р., який водночас підтвердив право Єремія Полуботка на вилов риби в місцевих озерах, надане йому раніше польським королевичем. Того ж таки дня Єремія отримав від Володимира Солтика місце під будівництво на вулиці Стародубській в Чернігові [2, с. 28; 3, с. 56–57, 250; 4, с. 179; 6, с. 33–34]. Єремія Полуботок володів млином на р. Стрижні під Черніговом, частину якого в 1637 р. продав шляхтичу Тишку Климовичу. У тому ж таки 1637 р. він обіймав посаду чернігівського райці, а отже належав до заможного міщанства [2, с. 28; 4, с. 179].

Численні копії договорів купівлі-продажу представників родини Полуботків містить збірник документів «Акты фамилии Полуботок с 1669–1734 г.: Из архива графа Милораловича», виданий у Чернігові 1889 р. [1]. Вони являють собою витяги з актових книг Чернігівського магістрату й були включені до рукописної книги на клопотання Семена Полуботка. Документи датовані 1669–1715 рр. Г. Милорадович оприлюднив без будь-

² Володимир Солтиков (Солтик) – представник Чернігівського замку (згадується також як чернігівський воевода), призначений королевичем Владиславом Вазою й затверджений універсалом Сигизмунда III від 15 квітня 1619 р.

яких змін, «поместив подряд купчие крепости на имения фамилии Полуботок», а починаючи з 1716 р., друкував «по одному акту каждого последующего года по 1734 год», з приміткою, що «этот материал довольно однообразен» [1, с. 48].

21 серпня 1747 р. бунчуковий товариш Семен Полуботок через свого повіреного – писаря Данила Новопольського подав запит до Чернігівського магістрату з приводу родинного нерухомого майна, яке було зареєстровано міським урядом. Він повідомив, що разом із двоюрідним братом Василем Полуботком володіє родинними маєтками, але наявні у нього копії документів, що підтверджують право власності, пошкоджені, а оригінали взагалі відсутні. Відтак, він просив магістрат надати йому відповідну інформацію: «з имеючихся в магистрате книг имеючиесь записи, выписав, ему пану Полуботку видать» [1, с. 1]. Магістр зобов'язаний був надати копії документів (витяги з міських актових книг), що підтверджували б операції з купівлі-продажу нерухомості.

Перша копія договору, представлена магістратом, датована 17 грудня 1669 р. Угода була укладена між Леонтієм Артемовичем Полуботком та мешканцем села Полуботки – Акулою Карповичем. Останній продав «три четвертки»³ землі, що межувала з помістям Леонтія Полуботка за 150 золотих польських грошей. Зареєстрували угоду лентвіт Григорій Олешкович, бурмистер Єремія Макарович, райці Йосип Яскович та Василь Єлоцький, а також міський слуга Олексій Шидловський [1, с. 1]. Надалі Леонтій Полуботок продовжив скуповувати навколишні землі. Наступний договір в актових книгах був зареєстрований 7 червня 1671 р. війтом Отрохом Ігнатовичем разом з іншими урядовцями магістрату. Натоді вже полковий сотник Леонтій Полуботок придбав у чернігівського міщанина Семена Степановича Соєн-

³ Четвертка – давня міра земельної площі, що становить 17–20 десятин (19–22 га).

ка частину поля між хуторами Полуботки і Товстоліс за шість «коп без пол золотого». Як зазначено у купчій, друга частина цього поля належала зятю Семена Соєнка, Василю Півіновичу. Лише 7 грудня 1685 р. Василь Півінович (будучі вже чернігівським райцею) продав свою частку землі Леонтію Полуботку⁴ за сім коп «грошей личби литовской» [1, с. 8]. Угода була схвалена бурмистром магістрату Іваном Тарасовичем разом із райцями. Маємо ще один витяг з магістратських книг щодо продажу землі магістратським райцею Василем Півіновичем, датований 14 липня, внесений до реєстру під №54, але не вказаний рік укладання угоди⁵. Василь Півінович, «маючи поля роли под селом Полуботками и Певцами и под Белоус и на Росомачином поли, где есть Соинщина, половицю теж по жене своей Соивне свою власную», продав Леонтію Полуботку за 40 золотих [1, с. 8–9].

У 1674 р. Леонтій Полуботок тричі звертався до Чернігівського магістрату з приводу реєстрації договорів купівлі-продажу земельних ділянок [1, с. 2–5]. 24 листопада мешканець Чернігова, коваль Степан (Стефан) Зенькович Шахович продав бунчуковому товаришу Леонтію Полуботку частину своєї «дворової землі» в Чернігові, що межувала з маєтком Леонтія Полуботка та козака Івана Молявченка за 300 золотих польських. В угоді зазначалося, що «продал и гроши отобравши тут же на уряде квинтовал, даючи моць и владу его милости пану бунчужному... и потомкам его тоєю частю пляцом дворовим владети, мешкати, пожитки всякие на себе брати и от себе кому хотети дати, продати, даровати» [1, с. 2].

Наступне звернення являло собою запит на реєстрацію угоди в міських актових книгах, оформлення якої відбулося дещо

⁴ Леонтій Полуботок натовді був переяславським полковником. Цю посаду він обіймав впродовж 1683–1687 рр. та 1689–1690 рр.

⁵ Ця угода була укладена не пізніше 1688 р.

раніше. Відтак, 31 грудня 1674 р. магістрат засвідчив договір купівлі-продажу двору (разом із коморою та городом) у містечку Понорниці. Ян Коза, колишній понорницький житель, продав Леонтію Полуботку свій батьківський двір. У магістрат були подані купчі листи, оформлення яких відбулося в Понорниці 11 листопада того ж таки року. Урядовцям магістрату залишалося тільки вписати їх до реєстру міських актів. Містечко Понорниця впродовж 1648–1657 рр. було адміністративним центром Понорницької сотні і згадувалося у документах 1654 р. у складі Ніжинського полку [5]. У 1663 р. полк істотно скоротився, втративши частину територій на користь новоутвореного Стародубського, Чернігівського та Київського полків. Відтак, Понорницька сотня увійшла до складу Чернігівського полку. Так звану «первинну» угоду купівлі-продажу нерухомого майна схвалили понорницький сотник Василь Свиридович, городовий отаман Малахів Павлович, понорницький війт Іван Дробот та бурмистр. У Чернігівському магістраті в актовій книзі зареєстрували купчу війт Григорій Іванович Якимович разом із бурмистром та райцями [1, с. 2–3].

Третій запис у міських книгах датований так само 31 грудня 1674 р. Він підтвердив набуття права власності Леонтієм Полуботком на два земельні наділи в Чернігові. Продав нерухомість генеральному бунчужному вище згаданий Степан Шахович (Коваль). Документ цікавий тим, що містить дві купчі Степана Шаховича на ці угіддя, оригінали яких в магістрат подав сам Леонтій Полуботок. Як з'ясувалося, це були родові володіння – частина так званого «пляцу Полуботківського», яка свого часу належала Олексію Веремійовичу (Єремійовичу) Полуботку. Останній за погодженням зі своєю матір'ю Анастасією Жихарівною та рідним братом Федором 5 лютого 1660 р. продав за 7 коп «грошей личби литовской» третину «в пляцу Полуботковском». По сусідству натовді були володіння козака Харка Молявки (Моляви) та Ларка Крутка [1, с. 5–6]. Оформлення купчої

відбулося в присутності чернігівського війта Григорія Івановича Яхимовича, бурмистра Іллі Юркевича Масановця та інших урядників. Друга купча з продажу ще однієї частини того ж таки «пляцу» Степану Шаховичу була укладена 13 грудня 1661 р. За цю ділянку Олексій Веремійович отримав 13 коп грошей [1, с. 4]. Відтак, у 1674 р. Леонтій Полуботок повернув собі родинну власність.

16 червня 1675 р. Леонтій Полуботок збільшив свої маєтності в Чернігові, придбавши земельний наділ у мешканця села Товстоліси трембача Ларка Крутка. Ця земля межувала з його маєтком і була придбана за 150 польських золотих та «чотири осмачки жита». Угоду схвалили війт Григорій Яхимович, райця Артем Матвійович та міський слуга Олексій Шаховський [1, с. 4–5].

Будучи вже генеральним осавулом, Леонтій Полуботок так само активно скуповував землі навколо свого маєтку в Чернігові, а також поза межами міста. Впродовж 1680 р. він тричі звертався до магістрату. 31 січня він викупив двір у сусіда Григорія Єрмиловича (трембача Чернігівського полку) за 300 золотих. Поряд були маєтки чернігівського полковника Василя Борковського, козака Івана Молявки та Мойсея Гришковича Шермаковича [1, с. 5]. Війтівський уряд очолював все той же Григорій Яхимович, свою присутність підтвердили бурмистер Павло Філіпович Клевцов, а також райці Федір Кузьмич Вакула та Мойсей Ігнатович. 10 лютого Леонтій Полуботок подав у магістрат два листи: один за підписом ієромонаха, ігумена Чернігівського Іллінського монастиря Зосими Тишевича, датований 4 лютого 1670 р, другий – за підписом ієромонаха того ж таки монастиря Йосифа Цурковського (Церковського),⁶ датований 20 березня

⁶ У документі зазначено, що Йосиф Цурковський «законник» Іллінського монастиря – людина, яка мала право засвідчувати угоди щодо купівлі-продажу майна.

1670 р. Обидва листи були скріплені монастирською печаткою. У них ішлося про продаж генеральному осавулу млина у с. По-норниці на р. Верба «с одним колом мучним» за 325 золотих. Лише через десять років міський уряд на основі укладених угод зареєстрував покупку цього млина.

13 серпня 1680 р. шляхтич Філіп Іванович на прізвисько Короткий продав «пану Леонтію» четверту частину ґрунту Мишуковщини «в ограниченю з млином з двома колами, одна на один камень, а другая ступами просяними и валюшнями суконними» на р. Свишні. Ці угіддя межували з дібровами «з деревом бортним», річками Ховхлою, Білоусом та Должилом. Чималі земельні угіддя разом із млином коштували Леонтію Полуботку 500 золотих (польських) [1, с. 7].

Ресстрація купчих в магістраті могла відбуватися також за присутності представників козацького уряду. Під час оформлення продажу землі Миском Олександровичем Безбожненком Леонтію Полуботку 27 червня⁷ в магістраті були присутні, разом з міськими урядниками, городовий отаман Михайло Степанович та обозний Чернігівського полку Ігнат Сергійович. Ішлося про продаж восьмої частини ґрунту Мишуківського за 200 золотих [1, с. 7].

Чернігівський полковник Василь Борковський мав земельну власність в Чернігові, яка межували з помістям Леонтія Полуботка. У першій половині 80-х рр. XVII ст. у міській книзі було зроблено запис про продаж полковником «пол пляца дворового» генеральному осавулу⁸. Зазначалося, що земля була продана за 100 коп литовських грошей, серед урядовців магістрату присутні були лише райці Роман Остапек і Трушка Ігнатович та

⁷ Рік не вказаний. Але угода була укладена в першій половині 80-х рр. XVIII ст. за часів війтівства Григорія Івановича Яхимовича (Якимовича).

⁸ Запис датований 27 липня, рік не вказаний. Василь Борковський – чернігівський полковник у 1672–1685 рр.

міській слуга Яско Лавринович [1, с. 8]. Прізвище війта в документі не згадується.

30 липня 1688 р. Леонтій Полуботок придбав ниву під «шляхом великим» неподалік від Чернігова у Михайла Тимаховича Трискибенка, його матері Устини Тимошихи та брата Єрмака за 8 золотих [1, с. 9]. У наступному 1689 р. він витратив 115 золотих на покупку ґрунтів Голянищевих на Любецькому тракті «с полями..., займищами, зарослями, борами, лесами, сеножатми, озерами, бобровими гонами, з деревом бортним» у сержанта Федота Гаврилова Седельцова та його дружини Устини Степанівни Теремецковни. У магістрат була подана й духівниця на ці землі від Агафії Жабковки, матері Федота Гаврилова [1, с. 9–10]. 27 листопада того ж таки 1689 р. за 200 золотих Леонтій Полуботок викупив у любецьких міщан землі з бортним деревом, сіножатями та дібровами [1, с. 10]. Війтівський уряд обіймав Степан Отрохович, бурмистровий Іван Тарасевич.

Леонтій Полуботок володів Розсудовською маєтністю у Любецькій сотні з селами, яку надав йому гетьман І. Брюховецький у 1668 р. Будучі вже її власником та отримавши в 1672 р. дозвіл від чернігівського полковника, він звів там греблю та рудню на р. Ворзні, на що згодом отримав від гетьмана І. Самойловича підтвердження на володіння ними (відповідно у 1679 та 1681 рр.) [2, с. 392]. З метою розширення своїх володінь, 15 листопада 1690 р. він купив за 100 коп. у Радка Гапоновича Рудника землю поряд зі своєю Розсудівською руднею [1, с. 10]. Угода була схвалена чернігівським війтом Стефаном Отроховим, бурмистром Романом Никифоровичем Лопатою разом із райцями магістрату.

16 грудня (рік не вказано, але ймовірно 1691, коли Леонтій Полуботок був позбавлений посади полковника, про що зазначено в документі) намісник війтівський бурмистр Роман Лопата засвідчив власність Леонтія Полуботка на частину млина на

р. Свишень «під селом Березанкою», яку продав йому Прокіп Плоскин (Плоскун) за 800 золотих [1, с. 11].

Після усунення з посади переяславського полковника Леонтій Полуботок оселився в Чернігові та продовжив збільшувати свої маєтності. У 1692 р. міський уряд у складі війта Стефана Отрохова, бурми́стра Івана Матвійовича Сергорочного та райців засвідчив продаж мешканцем Листвена Єфимом Костомахою Леонтію Полуботку частини свого ґрунту на Любецькому тракті за 40 золотих. Під час реєстрації продажу землі Іван Матвійович надав тестамент, який отримав від своєї дружини Агафії Афанасіївни на право володіння частиною землі «в селе Вертейках» на Любецькому тракті [1, с. 11].

Останні дві купчі, оформлені на Леонтія Полуботка, зареєстровані в магістраті чернігівським війтом Йосипом Євлевичем. Угоди купівлі-продажу датовані 31 січня 1693 р. та 8 березня 1695 р. Свої угіддя Леонтію Полуботку продали «житель Сематовский» Прокоп Єфимович та полковий товариш Прокіп Плоскун [1, с. 11–13]. Запис, зроблений в актовій книзі, засвідчив, що Прокоп Єфимович отримав у спадок від своєї бабусі Марини Кіндратіївни Семачихи велику земельну ділянку, що включала поля, ліси, луки та водойми. Знаходилася вона неподалік Чернігова: «початком від урочища Кувечищ», вздовж річок Бичалка, Ржавець, Свишень, і коштувала Леонтію Полуботку 100 золотих [с. 11–12]. Незадовго до смерті він придбав у військового товариша Прокопа Плоскуна в Чернігові двір з угіддями, які межували з його маєтком за 500 золотих [1, с. 13].

Павло Полуботок також неодноразово звертався до магістрату з проханням зареєструвати в міських актових книгах купчі, які належали його покійному батькові. Як приклад, маємо три записи в актовій книзі, датовані 7 вересня 1698 р. Усі три купчі, які надав Павло Полуботок у магістрат для реєстрації, були оформлені в селі Довжик за підписом довжицького священни-

ка, які Леонтій Полуботок укладав у 1690, 1694 та 1695 рр. [1, с. 15–17].

Таким чином, дослідження нотаріальної діяльності Чернігівського магістрату в другій половині XVII ст. на прикладі угод родини Полуботків, дозволяє зробити висновок про важливу роль цього інституту в регулюванні майнових відносин. Магістрат виконував широкий спектр нотаріальних функцій, включаючи реєстрацію угод купівлі-продажу нерухомості, засвідчення заповітів та інших документів. Представники козацької старшини активно використовували магістрат для захисту своїх майнових прав та забезпечення юридичної сили своїх операцій. Нотаріальна діяльність магістрату була невід’ємною частиною соціально-економічного життя Чернігова. Вона сприяла розвитку торгівлі, зміцненню правового порядку та захисту прав громадян.

Джерела та література

1. Акты фамилии Полуботок с 1669–1734 г. Из архива графа Милорадовича. Чернигов, 1889. 62 с.
2. Кривошея В. В. Українське козацтво в національній пам’яті. Чернігівський полк. Київ, 2012. Т. I. 516 с.
3. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). Київ, 2006. 496 с.
4. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. 4. П–С. Киев, 1914. 944 с.
5. Понорницька громада. Чернігівська область, Новгород-Сіверський район. URL: <https://ponornycka-gromada.gov.ua/istorichna-dovidka-21-36-34-27-05-2021/>
6. Чернигову 1300 лет: Сборник документов и материалов. Киев, 1990. 368 с.

УДК 94(477):2 «16»

Юрій Карманов

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКА АРХІМАНДРІЯ у XVII–XVIII ст.

У статті йдеться про функціонування інституту архімандрії у Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі у XVII–XVIII ст.

Ключові слова: Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир, архімандрія, монастирське господарство.

Першу згадку про Новгород-Сіверську архімандрію містить царська грамота Івана Грозного від 1551 р. [7, с. 138]. Цікаво, що в ній сан архімандрита Васіана звучить як «архимандрит и строитель». До речі, саме до цього історичного періоду (друга половина XVI ст.) відноситься масштабне будівництво на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря: братський корпус з підвалами (на захід від нинішньої Петропавлівської церкви), будинок настоятеля та вежа надбрамної дзвіниці.

У 1618 р. згідно з Деулінською угодою Сіверщина відійшла до Речі Посполитої. Спаський архімандрит Корнілій виконав царський наказ «очистити» до 2 лютого 1619 р. Новгород-Сіверський і «вивести» з нього «архимаритов, и игуменов, и протопопов, и попов, и дьяконов, и весь духовный чин, и весь духовной причет» [5, арк. 3]. Більшість монастирських насельників із значною частиною монастирського майна дісталися спочатку до Рильська, а потім до Севська, де був заснований Новоспаський монастир [9, с. 43–44].

У цьому ж документі знаходимо інформацію про братію, яка

залишилась у Новгород-Сіверському монастирі: «А в том ныне монастыре остались строитель Авраамий да черный священник Нифонт, да старец Иона, да старец Калиник» [2, с. 137]. В історичному «Описании» Венедікта Курковського говориться, що стародавня привілеія архімандрії повернулися до Новгород-Сіверського монастиря у 1620 р. завдяки клопотанням каштеляна Мінського та Новгород-Сіверського старости Олександра Пісочинського, але всі земельні володіння перейшли у підпорядкування Ордену домініканців [1, с. 40], який діяв у Новгороді-Сіверському в 20-х рр. XVII ст.

8 березня 1657 р. слід вважати днем заснування архієрейської кафедри в Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі. Це дата хіротонії єпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського Лазаря Барановича. Кандидатура була схвалена київським митрополитом Сильвестром Косовим і гетьманом Богданом Хмельницьким [8, с. 12]. Сам преосвященний Лазар у своїй епістолярній спадщині називає цей монастир «преславная обитель... древняя новгородская архимандрия... обновлена как в первые времена, и как угасшая свеча вновь возожжена» [1, с. 41]. Лазар Баранович відзначив стародавній культурний статус своєї Новгород-Сіверської резиденції як «древньої архімандрії», яка перетворилася у зручну єпископську кафедру [3, с. 94].

У 1670 р. архієпископ Лазар, бажаючи перенести архієрейську кафедру в Чернігів, поставив архімандритом Спасо-Преображенського монастиря Михайла Лежайського, «предоставив в пользу сего монастыря и в распоряжение архимандрита все земли и угодья, сему монастырю принадлежащие, а для большей верности испросил на это свое распоряжение грамоту царя Алексея Михайловича»: «Новгородского Спасского монастыря архимандрита Михаила Лежайского пожаловали по благословенной его архиерейской грамоте и по его гетманскому универсалу, каковы ему, архимандриту, дали выше реченную архиман-

дрию Новгорода-Северскаго с монастырем его Всемилоостивого Спаса, по древнему, со всеми маетностями, селами, деревнями и слободками, мельницами и озерами, и со всеми угодиями, выше сего писанными... архимандриту з братиею и по нем будущим архимандритам теми вышеписанными маетностями... владети, и доходы всякие ему... и по нем будущим архимандритам иметь по прежнему» [1, с. 84–85]. Заслугує на увагу грамота самого архієпископа Лазаря на висвячення Михайла Лежайського в архіандрити: «Благочестивого мужа житию иноческому и божественных писмен испытанию искусна, при моем же сми- рении колико на десять лет архидиаконоваша... и о той же обители Всемилоостивого Спаса архимандрии Новгородской, и церкви Преображения Господня обновлении утвари ея, и вся- ком благолепии и назидании известно подъемшаго и в правду достойнаго... в Духу Святом возлюбленного и послушнаго сына и брата, пречестнаго господина отца Михайла Лежайского... ар- химандритом возлагословивше и утвердивше, вышереченную архимандрию Новгородскую с монастырем ея Всемилоостивого Спаса по древнему, и со всеми отчинами, си есть метностями, селами, деревнями и слободами, в Новгородском уезде з селом Мезином, деревнями Студенками, Кудлаевкою, Игнатовкою, Дегтяровкою, Горками, Березками, селцом Горбовом, дерев- нею Чулатовом, под монастырем слободкою, за Десною рекою селом Глазовом, слободкою Юриноюю, деревнями Олтарем, Чигином, Жиховом, Пигаровкою, с мельницами и лесами, в них же Буда и Рудня, деревнею Остроушками, слободкою Про- коповкою, деревнею Калеевкою, слободкою Чернацкою, селом Шатрищем, Ивотью, слободкою Погребками, Преображенским з мельницами Богдановскими на реке Шостце, з перевозом на Десне реце под монастырем под Новгородком по дорозе Старо- дубской, з мельницею Крелевецкою и в низ ей на той же реце Роме з четырма мельницами: Иосифскою, Войтовскою, Горбо-

вещкою и Лещинскою. А в Сосницком уезде з селом Спасском, з мельницами Киреевскими и рыбными ловли. Под Батурином з селом Ксензовкою, деревнею Мельнею. В Глуховском уезде з бортною ухажью, в Сосницком з мельницею на реце Клевень данную вкладу. И з маестностями в Глуховском же уезде и в Новгородском Святой Живоначальной Троицы бывшему монастыреве належачими селами: Полошковом, Тулиголовами, Быстриком и Обложками, деревнями Ястребщиною, Суходольщиною, селом Улановом. А внутрь Новгородка з месцем тем, где бывал Троицкий монастырь, а потом кляштор доминиканский, дондеже паки благочестивый древний тот возрастет монастырь. И со всем... вышеперечисленным... и с иными всякими к ней архимандрии Новгородской приличными угодыями, яко же и в ветхих харатейных крепостях изобретается, и со всеми прибытки и приходы ему в содержание, под начальство, власть и рассмотрение: подобающее же о благочинии и благолепии монастырском помышление, иноков сбирание, строение, правление, и благочестно кротостно и в повиновении живущим милости отеческия призрение, над непослушливыми же и стропотными, смирение и всяческую испоручивше казнь, совершенную подах крепость... проповедуй слово, настой, понуди, благовременен и безвременен, обличи, запрети, умоли, — да и сам спасешия и послушающии тя. Сего ради многое дерзновение имам о Христе повеливати еже потребно, и мирскаго и духовнаго чину всяким благочестием рачителем, истинныя матере наша святыя восточныя церкви истинным сыном, крайне непщующе того же пречестнаго отца архимандриту своея архимандрии монастыря Всемилоствого Спаса Новгородка Северского быти, ему же достойну честь с любовью и правым усердием воздавати... Писано в том же Всемилоствого Спаса монастыру архимандрии Новгородской, року от воплощения Господа нашего Иисуса Христа 1670, месяца февраля 2 дня» [1,

с. 257]. Архієпископ Лазар, з огляду на його освіту, інтелект і життєвий досвід, прекрасно усвідомлював сутність архімандрії, облаштувавши архієрейську кафедру на її базі. Залишаючи Новгород-Сіверський, Л. Баранович підкріпив архімандрію грамотами гетьмана Дем'яна Ігнатовича та царя Олексія Михайловича. По-перше, у цьому вбачається вдячність монастиреві, який став його резиденцією і який він щиро полюбив (це видно з його листування), а по-друге, в ті буремні часи було необхідно створити «запасний варіант», куди можна повернутись у випадку загострення ситуації навколо Чернігова.

Одразу після переїзду до Чернігова Лазар відчув нестачу коштів для утримання своєї кафедри, і це породило судову справу з приводу розподілу маєтностей Новгород-Сіверської архімандрії. Практично все, що додалося до маєтностей архімандрії під час перебування там архієрейської кафедри, було передане до відновленої Чернігівської резиденції Л. Барановича.

Якщо стисло схарактеризувати господарську діяльність архімандрії, то до пріоритетних завдань у XVII ст. належало передусім заселення підвладних земель. Яскраво ілюструє цей напрямок лист преосвященного Лазаря: «Ведомо чиним сим нашим листом, иже само позволили осадити слободу в грунте нашем ивотском, на имя Преображенское, которое слободы грунт мається начинатися от урочища з верху Крупца до Локотского пруда, вниз Шостки реки, в хортиловские лески по правой руке и вниз повз бору, во шлях Дробышевский, в селище, правою рукою в сполное озеро, у вихолский луг озером в Десну, з дробышевцами в устье Ивотки, а из лесу снова в Крупец. Которой слободе на имя Преображенское в урочище Горчищах позволили осадчим быти Харкове Флодовичу и даем ему волю на лет десять. А для легкое веры при печати нашей архиепископской и руку сами подписали. Дан в монастырку всемилостивого Спаса Новгородском марта 18 року 1669» [4, с. 336]. Крім того, маєтності зда-

валися в оренду, причому здебільшого священникам міських та сільських приходів. Орендна плата була переважно натуральна: зерно, риба, мед та інші продукти. Догляд за маєтками відбувався через осадчих і дозорців, про яких дізнаємося з опису слободи Юринівки: «Согласно тогдашнему обыкновению заведовал ею дозорца монастырский, благоговейный иеромонах Феофил, он не считал для себя удобным жить в самой Юриновке и поселился в шести верстах в пустыни» [1, с. 33]. Ці дозорці-городничі, у свою чергу, звітували перед намісниками архімандрита. Так, намісник згадується в документах 1730 р., коли Ямпільський сотник підбурював Жиховських монастирських селян записуватись у козаки і вчинити бунт проти монастиря: «Он тогда возмутил народ грозно приказывал бить до смерти, хто б в село не явился с монастыря, не только з меньших, но и наместника и архимандрита бейте заровно, яко и збылось на отце Михайловичу наместнику...» [1, с. 76]. Цікавий перелік господарчих послухів містить біографія архімандрита Кіпріана: «Родом происходил из местечка Воронеж Кролевецкого повиту, и начиная з 1756 г. проходил послушание в Спасском монастыре – трапезное, ключницкое, палатническое и казначейское, а потом был правителем в вотчинах монастырских» [1, с. 166].

Неможливо обминути тему селянських повстань у монастирських володіннях, які відбувалися на хвилі прагнень значної кількості селян записатись в козацтво. Мало не кожний гетьман своїми універсалами забороняв записувати монастирських підданих у козацтво. Так, на прохання Лазаря Барановича гетьман Іван Самойлович видав спеціальний універсал: «Тяглые люди, які до монастыря Всемилоствитого Спаса Новгородского найдуются, будучи давніх часів підданими того монастыря и не хотячи отдати належного месту святому послушенства та звиклого підданства, не відати з чийм дозволом, многіе до козацтва позаписувались, для того пишу... же би тільки тие козаками були, які

перед тим козаковали, а ті що тепер нова подписалися, же би конечно знову місцю святому, і отцю Михайлу Лежайському звиклую повинність та належнє послушаніє отдавали... з Батурина октября 7 року 1673» [1, с. 266]. У 1688 р. аналогіний універсал видав Іван Мазепа: «Вам сотникам батуринському, новгородському, воронежському, сосницкому та понурницкому... заносил его милость Михаил Лежайский скаргу на вас, же би старшина, мимо відома та волі нашої... тяглих людей в маєтностях монастырских новгородских, а в ваших сотнях найдующихся, важите написовати в реєстр козацький... приказуєм же бистє не только нововписаних, але й тих, які перед тим але сами собою, але їх предки козацькі вольності не запрацювали» [1, с. 263]. Але і надалі, у 1720–1730-х рр., ця проблема залишалася актуальною. Архімандрит Іосиф Гугуревич у січні 1724 р. зазначав: «Бачимо крайнє через нововписаних козаків обітелі нашої разореніє... по многіх бранних мятежах от запустенія своего... іздревле бисть малоросійськими охраняема і защищаема воеводами. Нині пакі начать упадати. А в тих то літах многая от різних стран наволочь на монастыр Всемілоствіого Спаса на дану землю осяде слободами, а найпаче за стараннями покойного Михайла Лежайського, которая то обогатившись голога, яко непостоянный і бунтовщическій род, ні єдиному не похотівши державці своєму послушною бути, в козацьку війну бунтуючися везде соваются. Только малоумное самовольство і бунти, многомощная власть гетманов, повелевающая оних виписувати, стирала та до першого підданства обітелі святої привертала» [1, с. 269].

Монастирське господарство також потерпало від численних судових тяжб щодо своїх володінь. Найгучніша справа відноситься до 1733 р., коли за «необережністю» монастирського управителя, який вирішив захопити власність «своєвільних селян графа Головкина», архімандрит зазнав лиха. Управляючий графа Немцович зажадав сплати збитків, які склали, за його

розрахунками 1600 рублів. Суд з цього питання вирішив в рахунок компенсації передати графу монастирські села Пігаровку, Жихів, Вовну. Архімандрита Фадея Кукуйловича, за відмову сплатити зазначені кошти, взяли під арешт і відправили до Петербургу. Граф Головкін після цього «пом'якшав» і повернув відсуджені села монастиреві [1, с. 263].

Інша голосна справа 1750 р. стосувалася архімандрита Сосіпатра Короповича. Автор скарги Василій Котляревич, власник млина на річці Свізі, житель села Пігаровки у подробицях описав свої страждання й утиски з боку архімандрита Сосіпатра, який, судячи з документу, займався відвертим, жорстоким здиригництвом з монастирських орендарів [6, арк. 1–4]. Історик монастиря В. Курковський зауважив, що «неумеренные поступки его, неправильное пользование монастырскою собственностью в упущение священнослужений вызвали на него доносы от старшей братии и жалобы от разных лиц, не только епархиального начальства, но и Святейшего Синода, вследствие которых было отрешение его от начальства того монастыря и переселения для пребывания в Рябцевский монастырь для пребывания, где он и окончил жизнь свою около 1769 года» [1, с. 165].

Секуляризація монастирського землеволодіння стала логічним завершенням зазначених негараздів у володіннях монастиря. Монастирське господарство напередодні секуляризації перебувало у кризовому стані у першу чергу внаслідок конфлікту між монастирською верхівкою і підлеглим селянством. Монастир у таких господарських відносинах втрачав своє основне призначення аскетичної школи і перестав надавати приклад християнської любові. Архімандрія як інститут у другій половині XVIII ст. не виконувала означену функцію. З іншої сторони, ця державна реформа руйнувала стародавні правові норми щодо заборони відчуження чи продажу церковної власності. Вирішення кризової ситуації шляхом внутрішніх перетворень в

окремо взятому монастирському господарстві було неможливе з огляду на бюрократизм і повільність у відповідних державних установах, а також через політичні обставини в регіоні у зазначений період.

Джерела та література

1. Венедикт Курковский. Описание Новгород-Северского Спасо-Преображенского монастыря. *Черниговские епархиальные известия. Прибавления*. 1861. №. 1.
2. Дополнение к описанию Северского монастыря. *Черниговские епархиальные известия. Прибавления*. 1865. №. 1. С. 135–137.
3. Карманов Ю.О. До історії архієрейської кафедри у Новгород-Сіверському монастирі в XVII ст. *Сіверщина в історії України: збірник наукових праць*. Київ; Глухів, 2014. Вип. 7. С. 94–96
4. Огієнко І. Історія українського друкарства. Київ, 1994. 446 с.
5. Російський державний архів давніх актів. Ф. 79. Оп. 1619. Спр. 2. Арк. 3.
6. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі. Ф. 796. Оп. 31. Спр. 203. Арк. 1–4зв.
7. Русіна О.Б. Грамоти Новгород-Сіверському монастирю (у копіях севського походження). *Український археографічний щорічник*. Київ, 1993. Вип. 2. Т. 5. С. 138–152.
8. Сумцов Н.Ф. К истории южнорусской литературы семнадцатого столетия. Выпуск I. Лазарь Баранович. Харьков, 1885.
9. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1873. Кн. 3. Мужские монастыри.

УДК 94(477.51)«1785»

Олена Гринь

НЕОПУБЛІКОВАНИЙ ОПИС НОВГОРОДА-СІВЕРСЬКОГО 1785 р.¹

У статті уперше оприлюднено Опис Новгород-Сіверського 1785 р., який належить до групи описово-статистичне джерел. Проаналізовано обставини укладання Опису міським магістром у контексті запровадження «Жалуваної грамоти містам» 1785 р. Схарактеризовано структуру й інформаційний потенціал джерела для вивчення соціально-економічних процесів на теренах Північного Лівобережжя в останній чверті XVIII ст.

Ключові слова: Новгород-Сіверський, Новгород-Сіверське намісництво, описово-статистичні джерела, міський магістрат, соціальна структура, міщани.

Як відомо, в останній чверті XVIII ст., відповідно до імперської адміністративно-територіальної реформи, Новгород-Сіверський набув статус центру намісництва [5, с. 246–247], що суттєво змінило його роль у політичному, економічному та культурному житті Північного Лівобережжя. Створення єпископської кафедри, відкриття духовної семінарії та головного народного училища перетворили Новгород-Сіверський в один з провідних інтелектуальних осередків регіону. Для роботи у новостворених намісницьких установах до міста перебралися представники української інтелектуальної еліти, що призвело до формування громадської фундації патріотів-автономістів [8].

¹ Стаття виконана за результатами досліджень за темою «Регіональна історія та історіографія Північного Лівобережжя (Regional History and Historiography of the Northern Left Bank)». Державний реєстраційний номер: 0124U004755.

Вивчення історії Новгород-Сіверського у 1782–1796 рр., коли він був центром намісництва, дозволяє простежити механізми інтеграції територій колишньої Гетьманщини до загальноімперської системи управління. У цей час міське самоврядування, фінансова політика, державне регулювання ремесел і торгівлі зазнали істотних змін, пов'язаних із запровадженням «Жалуваної грамоти містам» 1785 р. [2]. У цьому контексті особливої цінності набувають локальні описово-статистичні джерела, створені безпосередньо в процесі реформ, оскільки вони відображають реальний стан міського середовища в момент його трансформації.

Одним з таких джерел є Опис Новгород-Сіверського 1785 р., упорядкований міським магістратом з метою надання відомостей для укладання Опису міст Новгород-Сіверського намісництва. Документ є складовою більш широкого комплексу матеріалів, створених у процесі збирання відомостей про стан міст і посадів намісництва.

Роботу по впорядкуванню Опису міст було започатковано у зв'язку із виданням «Жалуваної грамоти містам» від 21 квітня 1785 р. Після її отримання Новгород-Сіверське намісницьке правління звернулося до міських магістратів і ратуш з вимогою підготувати докладні відомості про стан міст. Слід було подати інформацію про чисельність населення за станами, основні заняття міщан, промисли, торгівлю, наявність мануфактур і загалом про економічну спроможність міського населення. Однак магістрати і ратуші зволікали з виконанням цього розпорядження. У зв'язку з цим 11 липня 1785 р. намісницьке правління зажадало терміново надати відповідні матеріали, причому подальше зволікання загрожувало штрафом. Після цього роботу було проведено досить оперативно: 16 липня 1785 р. видано розпорядження міським магістратам і ратушам про надання відомостей «о состоянии... города, о числе жите-

лей по званиям, о состоянии промыслов, торгов и упражнений мещанских и о прочем» [7, арк. 9]. 19 липня 1785 р. його було отримано у Новгород-Сіверському міському магістраті, а вже 24 липня міський магістрат надіслав впорядкований Опис [7, арк. 12].

Рукопис загального Опису міст Новгород-Сіверського намісництва у двох списках разом з відомостями з міських магістратів зберігається у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві у фонді Новгород-Сіверського губернського магістрату [7]. Повна назва документу – «Ведомость о числе состоящих в Новгородской Северской губернии городов по названиям их, о количестве в каждом жителей по званиям, и в каких оние промыслах, торгах, рукоделиях, ремеслах большею частию упражняются, при которых городах имеются фабрики или оних нет» 1785 р. [7, арк. 54–57 зв., 59–63]. Опис упорядковано у вигляді таблиці, в якій зазначено основні категорії населення, подекуди схарактеризовано його заняття, а також наведено статистичні дані про чисельність осіб чоловічої статі. Рукопис, написаний розбірливим канцелярським скорописом кінця XVIII ст., об'єднано в архівну справу з діловодною документацією щодо історії його створення – указами намісницького правління та губернського магістрату, рапортами магістратів та ратуш, описами окремих міст. Причому первинні матеріали, підготовлені у магістратах та ратушах, містять більш докладні відомості, а відтак мають більший інформаційний потенціал [1, с. 33]. Так, Опис Новгорода-Сіверського містить відомості про географічне розташування міста, торгівлю, ремісничу спеціалізацію міщан, а також докладні статистичні дані про чисельність населення, яке підлягало оподаткуванню, за соціальними категоріями та статтю. Це дозволяє не тільки схарактеризувати економічне життя міста, а й структуру міської громади. Причому частина надісланого Новгород-Сіверським магістратом Опису

– «Описание губернского города» – взагалі не увійшла до зведеного Опису міст.

Пам'ятка оприлюднюється вперше. Її запровадження до наукового обігу розширює джерельну базу з історії міста та Новгород-Сіверського намісництва загалом. Документ доповнює відомі топографічно-статистичні описи регіону, зокрема, Опис Новгород-Сіверського намісництва 1781 р., «Особое или топографическое описание города губернского Новгорода Северского» А. Пригари 1785 р. та «Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества» 1787 р. [3; 4; 6]. У комплексі з іншими описово-статистичними джерелами Опис Новгорода-Сіверського 1785 р. створює підґрунтя для вивчення процесів урбаністичного розвитку, соціальної структури та економічного життя Північного Лівобережжя в останній чверті XVIII ст.

Публікація здійснюється з дотриманням принципів археографічного опрацювання кириличних джерел XVIII ст. Текст подано за науково-популярним методом мовою оригіналу зі збереженням фонетичних та орфографічних особливостей.

Джерела та література

1. Гринь О. Два нововиявлені описи Новгород-Сіверського намісництва. *Сіверянський літопис*. 2010. № 6. С. 30–35.
2. Грамота на права и выгоды городам Российской империи. *Полное собрание законов Российской империи*. Т. 22. Санкт-Петербург, 1830. № 16.187. С. 358–384.
3. Коваленко О.Б. Неопублікована праця Андрія Пригари «Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского». *Сіверянський літопис*. 1999. № 4. С. 164–165.
4. «Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года» / Підготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петrenchенко. *Сіверянський літопис*. 1995. № 5. С. 149–156.
5. Об учреждении Новгородского Северского наместничества. *Полное собрание законов Российской империи*. Т. 21. Санкт-Петербург, 1830. № 15.227. С. 246–247.

6. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). Київ: Архе-ографічна комісія ВУАН, 1931. XXI, 593 с.
7. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 207. Оп. 3. Спр. 357. 168 арк.
8. Ясь О.В. Новгород-Сіверський гурток. *Енциклопедія історії України*. Т. 7: Мі-О. Київ: Наукова думка, 2010. С. 446–447.

Ведомость
Сколько в Новгороде Северском числится обоего пола
душ купеческих и мещанских и другаго звания, и сколько
мастеровых людей, учиненная городовым Новгородским
Северским магистратом 1785 года июля 24 дня

А имянно С купечества	Число мужеска пола душ	Число женска пола душ
Второй гильдии шесть семей, с числа коих мужеска пола а женска	20	15
Третьей гильдии тридцать две семьи, в коем числе мужеска пола а женска	96	86
С ремесленных людей		
Портних майстеров тридцать пять семей, в коем числе мужеска пола а женска	55	62
и кроме того онаго ж ремесла учеников	37	
Сапожнаго ремесла шестдесят семей, в коем числе мужеска пола а женска	112	110
и кроме того подмастерьев учеников	30 28	
Ткацкаго ремесла дванадцать семей, в коем числе мужеска пола а женска	23	26
и кроме того учеников	2	

Печников девять семей, в коем числе мужеска пола а женска да кроме того онаго ж ремесла подмастерьев учеников	22 3 3	22
Калачников двадцать пять семей, в коем числе мужеска пола а женска	61	66
Олейников восемнадцать семей, в коем числе мужеска пола а женска	71	51
Рибаповов одиннадцать семей, в коем числе мужеска пола а женска	25	18
Плотников семнадцать семей, с коего числа мужеска пола а женска	31	30
Котлярскаго ремесла четири семьи, в коем числе мужеска пола а женска и кроме того учеников того ж ремесла	8 2	12
Моляров пять семей, с коего числа мужеска пола а женска	8	5
Музикантов семь семей, в коем числе мужеска пола а женска	9	10
Кузнецов семнадцать семей, в коем числе мужеска пола и женска учеников	31 3	31
Шаповалов двадцать шесть семей, в коем числе мужеска пола а женска и того ж ремесла подмастерьев учеников	56 19 20	50

Золотарей пять семей, в коем числе мужеска пола и женска	6	6
Перукмахтеров	1	1
Столярей три семьи, в коем числе мужеска пола и женска	7	7
Вынопродавцов шесть семей, в коем числе мужеска пола а женска	8	6
Мясников одиннадцать семей, с коего числа мужеска пола а женска и того ж ремесла подмастериев учеников	20 2 1	18
Слуг наемных мещанскаго звания	71	
Служанок		88
С мещан никакого ремесла не имеющих и упражняющихся в хлебопашестве мужеска пола а женска	482	683
А всего состоящих под ведомом магистрата в купечестве, мещанстве и мастеровых людях мужеска пола а женска	1373	1403
Сверх же вышеписаннаго числится в сем городе церковников мужеска пола а женска	26	24
С разночинцов мужеска пола а женска	18	28
С козаков мужеска пола а женска	126	167
Владельческих подсосудков мужеска пола а женска	176	158
Разночинческих подсосудков мужеска пола а женска	210	240

Нищих мужеска пола а женска	2	5
Всего ж церковников, разночинцов и козаков, владельческих и разночинческих подсудков и нищих мужеска пола а женска	558	622
А всех свышеписанных под ведомом магистрату мужеска пола а женска	1931	2025

Бургомистр Евдоким Налегака
Бургомистр Савва Дембовский
Ратман Михайла Жадкевич
Ратман Леонтий Онисиевич
Ратман Иван Терлецкий
Ратман Максим Костенок

В докладе дел регистратор Константин Трусевич

Описание

**губернского города Новгорода Северского, учиненное
городовым Новгородским Северским магистратом в силу
указа Новгородского Северского наместнического
правления 1785 года июля 24 дня**

Город Новгород Северский состоит при портовой реке Десне, которая по самую городскую крепость и замок с восточной стороны течение свое имеет. Сию правую сторону от приезда с Москвы окружают за рекою Десною пространные луга и леса, а левую с приезда от города Глухова и третью от Чернигова городские поля, четвертую ж от Стародуба тоже городские поля, водосточные долины и большие горы, которые около реки Десны вид дают, что город положение свое имеет на умеренных каменных горах и стремнинах. Местное ж оно положение в окружности на десять верст.

Купечество и мещанство сего города торговлю производят разными товарами, именно шерстяным и шолковимы, иностранными и российскими, дорогой и дешевой цены, кои получают здешней губернии в уездном городе Кролевце, пенкою, олеєю, салом, медом, которые получают с уезда, стругамы и разным деревом, на строение угодным, пригоняемы рекою Десною з Брянска и Трубчевска, так же железом, оттоль получаемым, млиновым и точильным камнем, привозимим з Орла, да всякою мелочью. Пенка отпускается в пристаны Ржацкую к продажи в Санкт-Петербург и пристань Паречье в город Ригу, а шерстяные и шолковые товары збывают в сем городе и развозят по разним Российской империи городам на ярмонки.

В мастерствах же в сем городе упражняются золотарском, сапожническом, башмачничевском, портном, слюсарском, гончарском, кузнецким, ткацким, молярским, сницарским и прочих. Более ж в сем городе упражняются в майстерствах портном, сапожном и шаповальском. А фабрик в сем городе еще не заведено. Коликое ж число в сем городе жителей по званиям, о том следует при сем особая ведомость.

Бургомистр Евдоким Налегака
Бургомистр Савва Дембовский
Ратман Михайла Жадкевич
Ратман Леонтий Онисиевич
Ратман Иван Терлецкий
Ратман Максим Костенок

В докладе дел регистратор Матвей Лаврененков
*Центральний державний історичний архів України
в м. Києві. Ф. 207. Оп. 3. Спр. 357. Арк. 13–15 зв.*

УДК 94(477) XIX+623.8

Антоніна Лагута

ВІТРИЛЬНИКИ ОЛЕКСІЯ ПЕРОВСЬКОГО

У статті розглянута найменш відома сфера діяльності О.О. Перовського – кораблебудування. Протягом 1827–1831 рр. на його верфях у м. Миколаєві було побудовано два 84-гарматні лінійні кораблі та два 60-гарматні фрегати.

Ключові слова: *О.О. Перовський, корабельний ліс, Погорільці, Миколаїв, вітрильники.*

Олексій Олексійович Перовський (1787–1836), більш відомий як письменник Антоній Погорельський, – неординарна особистість, всебічно освічена людина, впливовий сановник і герой війни 1812 р. За спогадами сучасників, «личность Перовского была просто обаятельна. Он всюду вносил с собой атмосферу интеллигентности, ума, остроумия, веселости и душевной теплоты». «Проказник милый», «мистификатор» – так називали його близькі друзі. Ці риси характеру знайшли відображення в його творчості: улюбленими прийомами письменника Антонія Погорельського були парадокс, літературна містифікація. Проте О.О. Перовському були властиві й «здоровий» розум, і незалежний, проникливий погляд на «лица, обычаи и нравы» [1, с.579].

Хоча літературна спадщина А. Погорельського невелика, він зайняв у літературі 1820–1830-х рр. помітне місце. Дослідники одностайно визнають за А. Погорельським низку важливих заслуг у розвитку прози «допушкінського» та «догоголівського» періоду: він автор першої фантастичної повісті, одного з перших «сімейних» романів і першої літературної казки для дітей.

А. Погорельський творчо продовжився у своїх племінниках: Олексіїві Толстому, на творче формування якого він справив

значний вплив, і в братах Жемчужникових. Вони перейняли його любов до гри і містифікації, що блискуче втілили у своїй творчості, створивши унікальний літературний феномен Козьми Пруткова, уявний портрет якого підозріло схожий на конкретний портрет їхнього дядька.

Літератури про життя та діяльність О. Перовського не так багато. Наприкінці XIX ст. про нього писали В. Горленко, А. Кирпичников, М. Чернишевський. Із сучасних дослідників заслуговує на увагу праця М. Турьян, яка ще в 1985 р. підготувала до друку з передмовою і коментарями твори А. Погорельського, а згодом у серії «Літературные памятники» – його «Сочинения. Письма». У цьому виданні вперше було зроблено спробу представити з максимальною можливою повнотою не лише художню, але і критичну та епістолярну спадщину письменника.

Олексій Олексійович Перовський був сином Олексія Кириловича Розумовського і онуком Кирила Григоровича Розумовського. Як відомо, у 1774 р. батько одружив Олексія Кириловича з Варварою Петрівною Шереметьєвою, але сімейне життя не склалося, і він понад 35 років жив у цивільному шлюбі з Марією Михайлівною Соболевською. Їхні діти, хоча і з великими труднощами, були «узаконені» О. К. Розумовським і отримали дворянство з прізвищем Перовських [10, с. 140].

На відміну від «законних» синів О. К. Розумовського, його «вихованці» були неординарними талановитими особистостями, одержали гарну освіту і стали видатними військовими і державними діячами. Їхнє життя пов'язане з Чернігівщиною, бо всі вони отримали тут маєтки від О.К. Розумовського [10, с.141].

Олексій, старший з Перовських, домашню освіту продовжив у Московському університеті і в 1807 р. здобув звання доктора філософії та словесних наук. Недовго перебував на цивільній службі, а під час війни 1812 р. вступив до 3-го українського козачого полку штабс-ротмістром. Його військова служба три-

вала до 1816 р. Він був учасником партизанської війни, битв під Морунгеном, Лосесями, Дрезденом та при Кульмі. У жовтні 1813 р., після взяття Лейпцига, був призначений старшим ад'ютантом при генерал-губернаторі Саксонського королівства князеві Н.В. Репніні-Волконському, чоловіку його зведеної сестри Варвари Олексіївни, і близько двох років перебував у Дрездені [1, с. 581, 585]. Після повернення до Росії служив чиновником особливих доручень при Департаменті духовних справ іноземних сповідань. Після смерті батька вийшов у відставку в липні 1822 р., а в 1825 р. був призначений попечителем Харківського навчального округу. Водночас займався облаштуванням маєтку в с. Погорільцях (на той час Сосницького повіту), бо маєтки у власність за дарчими актами брати Перовські отримали тільки після смерті О.К. Розумовського [10, с.140]. Тому деякий час він жив у с. Блистова (на той час Кroleвецького повіту), що знаходилося у 40 верстах від с. Погорільців, у маєтку сестри Анни Толстої, де вона мешкала з 1817 р. із сином Олексієм після розлучення з чоловіком. Відтоді сестра та її маєток залишалися під опікою О.О. Перовського. Ймовірно, лише наприкінці 1823 р. вони всі разом змогли переїхати до Погорільців [9, с. 163, 164].

Облаштування маєтку потребувало не тільки часу, а й чималих коштів. До того ж маєток сестри було закладено «Санкт-Петербурзькому Опекунському Совету по займу из Сохранной Казны 1820 года декабря 10 дня 45300 рублей». Відомо, що він, «заложений и просроченный», навіть виставлявся на продаж, а торги були призначені на березень 1828 р. [9, с. 164]. Необхідно було шукати джерела додаткового доходу, які незабаром енергійний та винахідливий О.О. Перовський знайшов.

Гроші для викупу маєтку сестри, а також для поїздки за кордон у нього з'явилися після укладання контракту з Чорноморським Адміралтейським департаментом. Як писав В. Горленко,

посилаючись на розповіді родичів, у Погорільських дачах знаходилися корабельні ліси, які той сплавляв по притоках Дніпра і по Дніпру в Миколаїв, що тоді будувався. Саме з цього матеріалу було збудовано багато кораблів на миколаївських верфях. О.О. Перовський був близький з адміралом М.С. Мордвіновим, другом і душеприкажчиком графа О. К. Розумовського, і за його вказівками сплавляв ліс у Миколаїв [5, с.114]. Дійсно, спочатку О.О. Перовський лише постачав ліс, оскільки до 1826 р. в Миколаєві він значиться як «поставщик леса для Черноморского флота черниговский помещик А.А. Перовский» [8, с. 223]. Ймовірно, з вирішенням цього питання були пов'язані його поїздки до Криму у лютому 1824 р. та до Миколаєва у жовтні 1824 р. [1, с. 418].

А вже в лютому 1827 р. почався справжній «период... кораблестроительных дел» – так називав його у листі до брата у вересні 1835 р. сам О.О. Перовський [1, с. 471]. Як було зазначено в «свидетельстве, для предоставления оног... в исполнительную Экспедицию Черноморского Адмиралтейского департамента», виданому 2-м департаментом Чернігівського генерального суду: «Сосницкого повета близ села Погорелец и хутора Шведского лесные дачи, заключающие в себе лучший дубовый и сосновый кораблестроительный лес, коего близ села Погорелец в урочище называемом Задним дубового пятьсот восемьдесят сем десятин шесть сот семдесят один квадратных сажень, соснового триста двадцать десятин двести пятьдесят квадратных сажень и в окружности хутора Шведского дубового сто тридцать пять десятин, соснового сто три десятины, всего же вообще в обеих дачах тысяча сто тридцать сем десятин девятьсот двадцать один квадратных сажень, да при оных лесных дачах заведения как то: на реке Ревне пильная машина и в дубовом лесе называемом Задним поташный завод, которые находятся в наилучшем порядке и в техническом устройстве».

Усе це стало заставою «при заключении контракта на постройку А.А. Перовским двух линейных кораблей и двух фрегат» [7, арк. 1].

Біля колишнього хутора Шведського ліс і досі називається «Перовщина», таку ж назву урочище мало і в навколишніх селах – Чорному Розі, Лубні та Сапожковім хуторі (Красному хуторі до 2004 р.), а в селі Шведчине – ліс «Перожчина» [12, с. 138, 183, 185]. Зараз це ділянка лісу площею близько 500 гектарів, що входить до ДП «Новгород-Сіверське лісове господарство», з півночі обмежена річкою Слот, із заходу – дорогою Холми – Жадів, з півдня – селом Лубня. У 1978 р. тут на площі 136 гектарів було створено місцевий ботанічний заказник «Хутірський» з метою охорони та збереження у природному стані високопродуктивного дубово-соснового лісу [11].

Очевидно, що О.О. Перовським все було ретельно розраховано, адже на всьому шляху сплавання корабельного лісу тільки одна проблемна ділянка знаходилася у дачах хутора Шведського, де протікала невелика річка Слот, широка заплава якої місцями була заболочена. Слот впадав до Ревни, а Ревна – у повноводну річку Снов, яка трохи вище Чернігова впадала у Десну, потім Дніпро, Дніпровський лиман, Бузький лиман, на березі якого знаходився Миколаїв.

Передбачаючи наближення війни з Туреччиною, командувач Чорноморського флоту адмірал О.С. Грейг у 1825 р. домігся дозволу будувати частину кораблів у Миколаєві за рахунок екстраординарних сум з підряду, тобто залучати при цьому приватних підприємців і найману робочу силу. На будівництво чотирьох кораблів та чотирьох фрегатів було виділено понад 8 млн. руб. У торгах 1826 р. взяли участь купець 1-ї гільдії М.Ш. Серебряний, дійсний статський радник О. О. Перовський та інші підрядники. Зрештою замовлення було розподілено самим Миколою І в рівних частинах між О.О. Перовським і М.Ш. Серебряним [16, с. 45, 51].

Морське відомство відвело О.О. Перовському місце для будівництва верфі на березі Бузького лиману в Спаському урочищі. Верф там пропонував побудувати ще Г. Потьомкін, а за Павла І його ідею просував адмірал М. Мордвінов. У 1828 р. було завершено будівництво двох елінгів для закладення великих суден та пристані. Верф О.О. Перовського на плані міста 1832 р. позначена як «Эллинги вольных подрядчиков». Після припинення спорудження судів ця верф була викуплена скарбницею і отримала назву Спаського адміралтейства. На плані міста 1834 р. «І-урочище Спасск, при коем Адмиралтейство казенное, строения, сады и переправа». У 1828–1829 рр. у Спаському Адміралтействі було збудовано 84-гарматний корабель «Анапа», а в 1831 р. такий самий корабель «Імператриця Катерина ІІ». У ці роки зі стапелів були також спущені великі 60-гарматні фрегати «Варна» і «Бургас» [8, с. 223, 227].

Привертає увагу те, що назви трьох кораблів О.О. Перовського були пов'язані з подіями російсько-турецької війни 1828–1829 рр., у якій безпосередню участь брав його брат Василь. Саме у 1828 р. він командував окремим загonom і взяв штурмом Анапу [3, с. 371, 372]. Будучи начальником штабу, В.О. Перовський з 9 по 18 серпня заміняв командувача сухопутними військами, що облягали Варну, князя О. С. Меншикова, який був тяжко поранений, але 1 вересня і сам він був поранений кулею в груди навиліт [4, с. 52, 53].

О.О. Перовський у цей час перебував в Одесі і повернувся до Петербургу лише наприкінці жовтня, можливо, разом з братом. О «несчастье постигшем брата моего, который как вам небезизвестно ранен в грудь пулею» та про своє повернення до Петербургу «на сих днях», О.О. Перовський повідомляв І.Ф. Тимковського 30 жовтня [6, арк. 1]. Приїхав же він до Одеси набагато раніше, бо, як видно з листа племіннику Олексію від 24 серпня, встиг вже побувати у Феодосії [1, с. 421, 422], ймовірно, був і у

Миколаєві, оскільки 22 липня 1828 р. на його верфях М.І. Суворцев почав будівництво його першого 84-гарматного лінійного корабля «Анапа», який мав довжину 59,8 м, ширину 15,7 м, осадку 4,3 м, і був спущений на воду 7 вересня 1829 р. Назва «Анапа» – на честь взяття турецької фортеці Анапа ескадрою адмірала О.С. Грейга 12 червня 1828 р. Однотипний лінійний корабель «Імператриця Катерина II» був закладений 27 серпня 1829 р., а спущений на воду 31 липня 1831 р. Був коротший, ніж «Анапа», тому і гармат було розміщено не 108, як на «Анапі», а лише 96 [2, с. 460–463].

Долі цих кораблів дуже схожі. Крім того, що вони були з трьох кораблів типу «Імператриця Марія», побудованих за кресленнями адмірала О.С. Грейга, у них був один і той самий будівельник – генерал-майор М.І. Суворцов. Обидва за рік після спуску прийшли до Севастополя. У 1831, 1832, 1838, 1841 рр. – лише «Анапа», а разом – у 1834, 1835, 1837 та 1842–1844 рр. у складі ескадр перебували у плаваннях у Чорному морі. Кораблі брали участь в експедиції Чорноморського флоту до Босфору у 1833 р. та у створенні Кавказької укріпленої берегової лінії. У 1845 р. обидва кораблі були «отчислены к порту», але якщо «Імператриця Катерина II» у 1847 р. «обращена в блокшив», то «Анапа» розібрана 1850 р. [14, с. 142–144].

«Варна» і «Енос» – два з шести 60-гарматних фрегатів, побудованих за проектом і під наглядом адмірала О.С. Грейга. За розмірами та озброєнням вони не надто поступалися 74-гарматним лінійним кораблям й іноді іменувалися 60-гарматними кораблями. «Варна» та «Енос» мали довжину 51,8 м, ширину 12,8 м, осадку 5,2 м [14, с. 251].

Фрегат «Варна» був закладений у 1829 р., спущений на воду 16 серпня 1830 р. і названий на честь взяття російською армією, за підтримки Чорноморського флоту, турецької фортеці Варна 29 вересня 1828 р. Фрегат брав участь в експедиції на Босфор у

1833 р., у 1834–1837 рр. перебував у плаваннях у Чорному морі, у 1838 р. – у складі Абхазької експедиції [14, с. 252]. 31 травня, під час стоянки на рейді у гирлі р. Сочі, корабель штормом був викинутий на берег і розбився. Загинули 17 з 334 осіб команди [13, с. 173–174]. Цій події присвячена картина В. Каменєва «Крушение русской эскадры на Абхазском берегу у реки Сочи 30 мая 1838 г.», яку він написав 1847 р. У 1998 р., через 160 років після трагедії, сочинськими дайверами було виявлено та досліджено залишки фрегату «Варна».

Фрегат «Енос» був закладений у 1830 р., спущений на воду 10 жовтня 1831 р. і названий на згадку про зустріч 26 серпня 1829 р. в порту Енос російських військ, що вийшли на берег Егейського моря, із загоном віце-адмірала Л.П. Гейдена. У 1833 р. фрегат крейсував біля абхазьких берегів, у 1834–1837 рр. перебував у плаваннях у Чорному морі, брав участь у створенні Кавказької укріпленої берегової лінії, а у 1845 р. «обращен в блокшив» [15, с. 173–174]. На той час життя дерев'яних кораблів було недовговічним, офіційний термін служби – 10 років [8, с. 226].

Незважаючи на те, що «период кораблестроительных дел» О.О. Перовського був не дуже тривалим, масштаб робіт у лісах його маєтку зафіксувся не тільки у переказах, а й у місцевій топографії. Документ, виявлений в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, дозволяє розкрити ще один бік діяльності цієї непересічної людини, життя і творчість якої були тісно пов'язані з Чернігівщиною.

Джерела та література

1. Антоний Погорельский. Сочинения. Письма. (Литературные памятники). Издание подготовила М. А. Турьян. Санкт-Петербург: Наука, 2010. 754 с.
2. Веселаго Ф. Ф. Список русских военных судов с 1668 по 1860 год. Санкт-Петербург: Типография Морского министерства, 1872. 798 с.

3. Военная энциклопедия / Под ред. полк. В. Ф. Новицкого и др. Санкт-Петербург: Т-во И. Сытина, 1915. Т.18.
4. *Военный сборник*. 1877. №3.
5. Горленко В. Алексей Алексеевич Перовский. *Киевская старина*. 1888. №4.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі ІР НБУВ). Ф. III. Спр. 4921.
7. ІР НБУВ. Ф.1. Спр. 58149.
8. Крючков Ю. С. Град Святого Николая. Путеводитель по старому Николаеву. Николаев, 2003. 260 с.
9. Лагута А.М. Село Блистова – имение матери А. К. Толстого. *А.К. Толстой и русская культура: материалы Межгосударственной научно-практической конференции, посвященной 190-летию поэта*. Брянск, 2008. 210 с.
10. Лагута А. М. Олексій Кирилович Розумовський і Чернігівщина. *Сіверщина в історії України*. Ніжин, 2024. Вип. 17. С 134–146.
11. Матеріали ДП «Новгород-Сіверське лісове господарство». Перелік територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного та місцевого значення, розташованих у Чернігівській області станом на 01.01.2024.
12. Павленко С.О. Мікротопоніми Чернігово-Сіверщини. Чернігів: ПАТ «ПВК «Десна», 2013. 600 с.
13. Соколов А. П. Летопись крушений и пожаров судов Русского флота, от начала его по 1854 год. Санкт-Петербург, 1855. 365 с.
14. Чернышев А. А. Российский парусный флот: Справочник в 2-х томах. Москва: Воениздат, 1997. Т. 1. 312 с.
15. Широкоград А. Б. 200 лет парусного флота России / Под ред. А.Б. Васильева; 2-е изд. Москва: Вече, 2007. 448 с.
16. Щукин В.В., Павлюк А.Н. Земляки. Очерки истории еврейской общины города Николаева (конец XVIII – начало XX вв.). Николаев: Издательство Ирины Гудым, 2009. 352 с.

УДК 929.5

Олена Кужельна

«ВІНЧАЄТЬСЯ РАБ БОЖИЙ КОСТЯНТИН ДИМИТРІЯ СИН УШИНСЬКИЙ»

У статті подаються відомості про укладання шлюбу між Костянтином Ушинським і Надією Дорошенко в 1851 р.

Ключові слова: Костянтин Ушинський, Надія Дорошенко, шлюб, метрична книга.

Життя відомого педагога Костянтина Дмитровича Ушинського та його родини тісно пов'язане з Новгород-Сіверщиною. Саме у Новгороді-Сіверському тривалий час жив його батько Дмитро Григорович Ушинський, який належав до дворян Новгород-Сіверського повіту. У документах 1838 р. зазначалося, що він є чиновником 7-го класу та «имеет постоянное жительство в городе Новгород-Северске и крестьян в хуторе Павловском, числящихся за ним, и доставшихся ему с детьми его после смерти жены его в хуторах Солоном и Павловском, с жилым домом в городе Новгород-Северске». [1, с. 241].

Костянтин Ушинський, який народився у м.Тула (де перебував на службі батько), більшу частину дитинства провів у Новгороді-Сіверському. Тут протягом 1832–1840 рр. він навчався у Новгород-Сіверський гімназії [2, с. 257].

Але залишається невідомим той факт, що саме на Новгород-Сіверщині Костянтин Ушинський одружився. У більшості біографічних видань зазначається лише рік одруження – 1851. У його послужних списках 1856 р. і 1861 р. зазначалося: «Женат на девице Надежде Семеновне» [1, с. 363, 371]. «Небагатослівною» у цьому сенсі була і родовідна книга дворян Чернігівської губернії: «У него жена Надежда Семеновна». І далі невелике доповнення: «Жена р(ожденная) Дорошенко» [3, с. 577].

К.Д. Ушинський після закінчення університету присвятив себе викладацькій діяльності, а незабаром перейшов на державну службу. У 1850–1854 рр. він – службовець канцелярії Департаменту духовних справ іноземних сповідань Міністерства внутрішніх справ Російської імперії [2, с. 257].

У послужному списку К.Д. Ушинського є такий запис: «Был командирован управляющим Министерством внутренних дел в Черниговскую губ. 1851 г. июля 11 дня и, окончив с успехом поручение, возвратился из командировки 17 апреля 1852 г.» [1, с. 360, 365]. Саме під час цього відрядження і відбулися зміни у його сімейному стані.

Нам вдалося виявити відомості про укладання шлюбу між Костянтином Ушинським і Надією Дорошенко у метричній книзі, «данной из Новгородсеверского Духовного правления села Богдановки в церкви Рождества Пресвятыя Богородицы» за 1851 р. [4]:

МЕТРИЧЕСКОЙ КНИГИ НА 1851-й					
Счет браков	Месяц и день	Звание, имя, отчество, фамилия и вероисповедание жениха, и которым браком	Лета жениха	Звание, имя, отчество, фамилия и вероисповедание невесты, и которым браком	Лета невесты
9.	Ноября 4.	Города Новгород-Северска помещик титулярный советник Константин Дмитриев сын Ушинский православного вероисповедания первым браком	28	Помещица фutora Богданки Надежда Семенова дочь Дорошенко православного вероисповедания первым браком	18
Священник Герасим Тригоровский Стихарный дячек Трофим Громаковский Стихарный паномарь Стефан Ивановский					

Кто совершал таинство	Кто были поручители	Подпись свидетелей Записи по желанию
Священник	Поручители со стороны жениха города Новгород-Северска родной отец его коллежский советник Димитрий Ушинский и штабс капитан Шостенского порохового завода Владимир Максимов, поручители со стороны невесты Командир Шостенского порохового завода генерал майор Александр Синельников и правитель канцелярии Шостенского порохового завода коллежский ассесор Андей Коленков	

[4, арк. 201 зв., арк. 202].

Отже, 4 листопада 1851 р. 28-річний поміщик, титулярний радник Костянтин Ушинський вінчався у Богданівській церкві Різдва Пресвятої Богородиці з 18-річною поміщицею хутора Богданка Надією Семенівною Дорошенко.

Наречена Надія Семенівна Дорошенко народилася 22 квітня 1831 р. на хуторі Богданка [5, с.468]. Її батько Семен Степанович Дорошенко народився 1 вересня 1794 р. на хуторі Дорошенковому. Закінчив курс Новгород-Сіверської гімназії. З 1814 р. перебував на військовій службі. Протягом 1828–1830 рр. у чині штабс-капітана служив на Шосткинському пороховому заводі, обіймав посаду Глухівського повітового справника (1832–1836 рр.). Семен Степанович Дорошенко помер у Глухові 7 березня 1843 р. [5, с. 464]. Мати Надії Олександра Георгіїв-

на Матвієвська – донька «артилерійського чиновника 8-го класу управління Шосткинського заводу... За нею – хутір Богданка Глухівського повіту» [5, с. 468].

Пізніше цей хутір перейшов у власність Надії Семенівни Дорошенко. У метричній книзі Богданівській церкві Різдва Пресвятої Богородиці трапляються непоодинокі випадки написання місця проживання селян х. Богданка наступним чином: «Крестьянин (крестьянка) фutora Н. Дорошенковой» або ж «Крестьянин (крестьянка) хутора Н.Дорошенко» [4, арк. 51 зв., 71 зв., 96 зв., 284 зв., 292 зв.]. З часом хутір став родинним маєтком. У формулярному списку за 1861 р., зокрема, зазначалося, що за Костянтином Ушинським «состоит Черниговской губернии, в Новгород-Северском уезде 100 десятин земли, на которых поселена 21 душа крестьян (родовое имение). Черниговской губернии в Глуховском уезде 800 десятин земли с населенными на них 60 душами крестьян (имение жены, приобретенное)» [1, с. 364–365].

Село Богданівка знаходилося на відстані 15 верст від повітового міста Новгорода-Сіверського. У середині XIX ст. у ньому було 136 дворів з населенням 976 чол. У Богданівці знаходилася поштова станція, діяла православна церква [6, с. 116].

У «новопридбаному» маєтку К.Д. Ушинського – хуторі Богданка налічувалося 10 дворів, у яких мешкали 125 жителів. Хутір знаходився на відстані 50 верст від повітового міста Глухова. Цікаво, що у 1859 р. у переліку населених пунктів Чернігівської губернії цей хутір було записано як «Богданка Дорошенкова (Ушинской) хут(ор)» [6, с. 34]. Церкви у цьому відносно невеликому населеному пункті не було, відтак вінчання відбулося саме у с. Богданівка, де була церква. До того ж, незважаючи на те, що Богданка і Богданівка входили до складу різних повітів, знаходилися вони майже поруч – на відстані близько 2 верст.

Одним з поручителів з боку нареченого був батько Костянтина Ушинського – колезький радник Дмитро Ушинський. Цей запис є непрямим підтвердженням щодо років життя Дмитра Ушинського, який помер після 1852 р.

Іншим поручителем на весіллі був «штабс-капітан Шосткинського порохового заводу Володимир Максимов». За даними «Адрес-календаря» на 1851 р. Володимир Олександрович Максимов обіймав посаду помічника начальника Шосткинського капсульного заводу [7, с.49]. Підприємство це, «устроенное» у 1848 р., знаходилося на землях, що належали пороховому заводу [8, с.72; 9, с. 364].

Поручителем з боку нареченої був генерал-майор Олександр Петрович Синельников, який очолював Шосткинський пороховий завод з 1849 р. до 1856 р. [8, с.79, с.121].

Іншим поручителем з боку нареченої був правитель канцелярії порохового заводу Андрей Коленков. Насправді йдеться про Андрія Васильовича Коленка, який у 1851 р. обіймав посаду «правителя канцелярії и бухгалтерии Шосткинскаго порохового завода» [7, с.49], а з 1856 р. був правителем канцелярії [10, с.55] протягом наступних щонайменше 25 років. У 1871 р. під час урочистого святкування 100-річчя Шосткинського порохового заводу серед запрошених на святкування був «правитель канцелярії надворный советник Андрей Васильевич Коленко» [8, с.124]. До речі цікаво, що Андрій Коленко навчався у Новгород-Сіверській гімназії, яку закінчив 1838 р. [11, с.85]. Нагадаємо, що Костянтин Ушинський закінчив Новгород-Сіверську гімназію у 1840 р. Цілком можливо, що вони були знайомі ще під час навчання.

Сподіваємося, що завдяки вищенаведеним архівним матеріалам зменшилася кількість «білих плям» у біографії видатного педагога Костянтина Дмитровича Ушинського, а сторінки історії Сіверщини доповнилися новими фактами.

Джерела та література

1. Ушинский К.Д. Собрание сочинений. Москва; Ленинград: Научная мысль, 1952. Том 11. 728 с.
2. Дем'яненко Н.М. Ушинський Костянтин Дмитрович. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, 2013. Том 10. 784 с.
3. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургская Губернская типография, 1901. Том I. Части 1 и 2. 780 с.
4. Державний архів Сумської області. Ф.1146. Оп.1. Спр. 3. 301 арк.
5. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Киев: Типография Т-ва Г.Л. Фронцкевича и К^о, 1908. Том 1. 520 с.
6. Черниговская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 года. Санкт-Петербург, 1866. 196 с.
7. Адрес-календарь. Общая роспись всех чиновных особ в государстве. Часть 1. Санкт-Петербург: В типографии Императорской Академии наук, 1851. 328 с.
8. Столетие Шосткинского порохового завода (1771–1871). Санкт-Петербург: Типография Майкова, 1871. 126 с.
9. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния / Составил М. Домонтович. Санкт-Петербург, 1865. 796 с.
10. Адрес-календарь. Общая роспись всех чиновных особ в государстве. Часть 1. Санкт-Петербург: В типографии Императорской Академии наук, 1856. 442 с.
11. Панажченко Иван. Историческая записка о Новгород-Северской гимназии. Киев: Типография С.В. Кульженко, 1889. 174 с.

УДК 27-722.51:903

Тетяна Новик

РЕЧІ З ПОХОВАННЯ АРХІЄПІСКОПА ВАРЛААМА ДЕНИСОВА

(з колекції Національного архітектурно-історичного
заповідника «Чернігів стародавній»)

Мета статті полягає у запровадженні до наукового обігу матеріалів з поховання архієпископа Варлаама Денисова у Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі, що відбулося у 1873 р.

Ключові слова: Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир, архієпископ Варлаам Денисов.

У 1983 р. під час підготовки до реставрації пам'ятки архітектури XVII ст. – корпусу настоятеля у Спасо-Преображенському монастирі в Новгороді-Сіверському, у східній частині споруди був виявлений та відкритий цегляний склеп XIX ст. (дослідження А.А. Карнабіда).

Згідно з актом відкриття та огляду склепу, було виявлено поховання священнослужителя в дерев'яній напівзотлілій домовині (як припускали дослідники, невідомого єпископа). Були знайдені предмети облачення: митра з темно-червоного оксамиту, покривало на обличчя – воздух, хрест-мошевик дерев'яний натільний, хрест напрестольний, панагія, ікона в дерев'яній рамці під склом, орар з оксамиту із золотим шитвом, палиця, верхній одяг, прикрашений рослинним орнаментом червоного кольору, залишки взуття та покривало зеленого кольору з рослинним орнаментом.

До колекції Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» були відібрані митра, два хрести та панагія. Інші речі були залишені в законсервованому склепі.

Хрест напрестольний та панагія виготовлені з перламутру

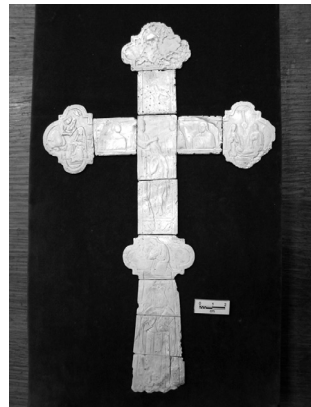
*Рис. 1.
Хрест на престольний.
Лицьовий бік.*

(згідно з актом огляду, він спочатку був прийнятий за «білий метал»). Двобічний на престольний хрест розмірами 29,7 x 18,5 см мав втрачену дерев'яну основу, яка зотліла і розсипалася, зверху був прикрашений перламутровими різьбленими платівками. На лицьовому боці хреста зображення складається з одинадцяти платівок. Центральну частину займає композиція Розп'яття, на верхній та бокових гілках хреста, завершення яких мають форму квадрифолія, та біля підніжжя Розп'яття зображені чотири євангелісти. Над Розп'яттям напис «ІНЗІ», в нижній частині хреста – зображення святої (різьблення у цій частині має пошкодження) (рис. 1).

Зворотній бік хреста складається з дванадцяти платівок. У верхній частині – Бог Саваоф, нижче – Святий Дух у вигляді голуба; центральну частину займає композиція Хрещення, на бокових раменах хреста – Благовіщення та Різдво Христове. Біля підніжжя Хрещення – Моління про чашу, нижче – Св. Миколай на повний зріст (рис. 2).

Крім того, торцеві боки хреста були прикрашені прямокутними платівочками: з лицьового боку 72 дрібні платівочки, зі зворотнього – 12 прямокутних платівок.

Панагія розмірами 11,4 x 7,2 см виготовлена, на відміну від хреста, з цілого шматку перламутру і має кращу збереженість. Панагія овальної форми із зубчатими краями, зверху – зображення митри з хрестом. У центрі образка – поясне зобра-

*Рис. 2.
Хрест на престольний.
Зворотний бік.*

Рис. 3. Панагія.

голуба, нижче Богоматір на повний зріст, яка тримає Ісуса Христа на правій руці. У правій руці Христа – розгорнута книга. У бічних раменах отвори, навколо яких вирізані пелюстки розет (рис. 4).

На зворотньому боці – зверху трикутник з Всевидячим Оком; у центрі

Рис. 5. Хрест натільний.
Зворотний бік.

ження Богоматері, яка тримає Ісуса Христа на правій руці. Зображення Богоматері розташоване в овальній рамці з дрібних перлин. Тло медальйону заповнене орнаментом у вигляді виноградної лози (рис. 3).

Чотирьохкінцевий хрест натільний – мощевик має розміри 8,7 x 4,8 см. Горизонтальні рамена коротші за вертикальну перекладину. На одній із сторін у заглибленому ковчезі зображено зверху

Рис. 4. Хрест натільний.
Лицьовий бік.

Розп'яття, під ним чотирьохкінцевий хрест, ще нижче – Голгофа. У торці верхньої перекладини – заглиблення для мощей, яке закривається кришкою, що закріплена в пази. Зверху хреста дерев'яне квадратне вушко з отвором для підвішування (рис. 5).

Митра виготовлена з оксамиту темно-вишневого кольору на бавовняній підкладці, гаптована срібними та золотими металевими нитками. Має ві-

сім клейм, розташованих двома ярусами, на яких зображення виконані олією по шовку. В нижньому ярусі зображені Ісус Христос, Святий Миколай, Богородиця, четверте зображення втрачене. У верхньому ярусі – зображення серафимів. Також митра оздоблена бляшкою з кольорового металу та медальйонами зі скла (рис. 6).

Довгий час речі з перламутру експонувалися як зразки досить рідкісного для нашої місцевості мистецтва різьблення по перламутру з приблизним датуванням. Але під час дослідження поховань Спасо-Преображенського монастиря в Новгороді-Сіверському [1, с. 52–55; 2, с. 59] були співставлені писемні джерела та опис склепу, завдяки чому вдалося не тільки досить точно датувати ці речі, а й з'ясувати, кому вони належали.

За актом огляду склеп був виявлений у східній частині будинку настоятеля, де знаходилася церква Св. Пророка Божія Іллі, побудована коштом Іллі Журмана – першого губернатора Новгород-Сіверського намісництва. Вона була прибудована у вигляді двоповерхового будинку до настоятельського корпусу у 1786 р. та освячена 24 січня 1787 р. єпископом Новгород-Сіверським Іларіоном у присутності Катерини II.

У 1871 р. з Чернігова до Новгород-Сіверського прибув на покій архієпископ Варлаам Денисов (1804–1873). Протягом 1867–1872 рр. його зусиллями було вжито низку заходів щодо вдосконалення освітнього процесу в Чернігівській духовній семінарії та духовних училищах, діяльності духовної консисторії, покращення побуту духовенства. Час його перебування у монастирі був присвячений підготовці до смерті. Усе необхідне для поховання Варлаам приготував особисто і передав у монастирську ризницю. Він заповів, щоб на могилі поклали чавунну плиту з епітафією, яку склав він сам. Півтора року Варлаам вів усаміт-

Рис. 6. Митра.

нене життя у пості та молитві, приймаючи тільки настоятеля та свого духівника. Спав на голих дошках. Перед смертю просив повідомити можливим спадкоємцям, що ніякого майна за ним не залишається. Архієпископ Варлаам помер 18 січня 1873 р. і був похований у новому Георгіївському приділі Свято-Іллінської церкви, перед царськими вратами на місці, яке він сам вибрав. Сучасники звернули увагу на те, що тіло його зберегло «благоліпний» вигляд, незважаючи на те, що покійний страждав на водяну хворобу і був похований тільки на шостий день. На похованні були присутні єпископ Новгород-Сіверський Серапіон, настоятель монастиря архімандрит Анатолій та інші – усього 34 особи. У могилу були покладені хрест, Євангеліє та образ іркутського святителя Інокентія. Архієпископ Варлаам залишив після себе кілька творів, найбільш цінний з яких – опис старожитностей та рукописів Кирило-Білозерського монастиря [3, с. 57–68].

Заслуги преосвященного Варлаама перед церквою і державою були відзначені у 1855 р. орденом святої Анни II ступеня з імператорською короною та у 1861 р. орденом Святого князя Володимира III ступеня, численними відзнаками Святішого Синоду та височайшими подяками.

У 2002 р. братія Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря відновила вшанування святителя Варлаама. Сьогодні на місці, яке визначив колись Варлаам для свого поховання встановлено дерев'яний хрест [4].

Джерела та література

1. Карманов Ю., Новик Т. Некрополь Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря. *Некрополі Чернігівщини* (тези доповідей міжнародної наукової конференції). Чернігів, 2000.
2. Карманов Ю., Новик Т., Солобай П. Некрополь Спасо-Преображенського монастиря в Новгороді-Сіверському. *Сіверщина в історії України*: збірник наукових праць. Київ–Глухів, 2011. Вип. 4.
3. *Черниговские епархиальные известия. Прибавления*. 1873. № 4.
4. Карманов Ю. Архиепископ Черниговский Варлаам (Денисов) – подвижник благочестия. Чернигов, 2008. 56 с.

УДК 94(477):317

Надія Мірошниченко

МАТРИМОНІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ В ОБЩИНІ М.М.НЕПЛЮЄВА «ПРАВОСЛАВНЕ ХРЕСТОВОЗДВИЖЕНСЬКЕ ТРУДОВЕ БРАТСТВО»

У статті розглядаються правила, що регламентували матримоніальні відносини між членами «Православного Хрестовоздвиженського трудового братства», заснованого М. Неплюєвим наприкінці XIX ст.

Ключові слова: М. Неплюєв, трудове братство, матримоніальні відносини.

Микола Миколайович Неплюєв (1851–1908) – філософ, педагог, філантроп свою благодійницьку діяльність розпочав зі створення притулку для дітей із найбідніших селянських родин у с. Воздвиженське Глухівського повіту. Згодом він перетворив його у Православне Хрестовоздвиженське трудове братство з метою «заснувати відносини на праці та єдиній християнській основі братолюбства» [1; 2].

Організована М.М. Неплюєвим трудова община була нетривіальним соціальним осередком і повсякчас привертала увагу дослідників. Діяльності Хрестовоздвиженського братства, а також безпосередньо особистості М.М. Неплюєва присвятили свої праці В. Авдасьов, М. Андрєєва, В. Бірюкович, М. Богун, В. Глушко, А. Грасьє, Н. Ігнатович, І. Куліш-Лукашевич, Л. Мельник, С. Майданова, А. Малишевський, Т. Міцинський, Ф. Ніппольд, А. Сикорський, Н. Солодовник, М. Сомін, В. Ткаченко, А. Тюменєв, Л. Федоренко, Г. Фурсея, Е. Черненко, В. Шейко та ін.

Хрестовоздвиженське трудове братство (1895–1925 рр.)

увійшло в історію як зразкова сільськогосподарська комуна. Її успіх був обумовлений якісною професійною підготовкою членів общини (у братстві функціонували дві сільськогосподарські школи – чоловіча та жіноча), чіткою організацією праці та матеріальною підтримкою фундатора. Члени громади забезпечувалися усіма необхідними благами, і перебування в общині було б зовсім безхмарним, якби не занадто авторитарний устрій братського життя. Одним з негативних проявів такого життєвого укладу було надмірне втручання в приватне життя «неплюєвців».

Жорстка дисципліна у братстві була однією із основних підвалин його функціонування та пронизувала усі сфери життя братчиків. Згідно з виховною концепцією М.М. Неплюєва, значна увага приділялася статевому розвитку молоді, чистоті взаємин між юнаками та дівчатами. Відповідальність за їхні стосунки він покладав на керівництво братства, яке мало уважно стежити за поведінкою молоді, що виховувалася у пуританському дусі. Педагог пояснював, що «чуттєвість п'янить людину не менше вина, робить її рабом пристрастей, абсолютно не здатним керувати собою і своїм життям; вони повинні зрозуміти, що жіноча сором'язливість і бездоганна скромність відносин є неминучим наслідком християнського настрою духу і чесного життя у вірі» [2, с. 53]. Очевидно, що дівчата та парубки не мали змоги, до прикладу, організовувати звичні на той час в Україні вечорниці, вільно ходити на побачення, ба навіть були позбавлені права одружуватися без дозволу братської Думи.

Після смерті засновника Хрестовоздвиженського братства М. М. Неплюєва у 1908 р., опікуватися общиною почала його сестра Марія Миколаївна Уманець. Закони життя Трудового братства стали дещо демократичнішими, розширилося представництво братчиків у складі Думи та Господарської ради, пом'якшилися обмеження щодо здобуття вихованцями вищої

освіти. Втім закони братства, які стосувалися особистого життя його членів, залишилися сталими.

Підконтрольність приватного життя братчиків очільникам общини засвідчила стаття «Братське життя безтурботне», оприлюднена в 1925 р. у газеті «Вечірній випуск»: «Одружуватися у братчиків було справою вельми делікатною і пов'язаною з масою клопоту, з тривожними очікуваннями. Кожен братчик, якого охопила б гріхозна жага до шлюбу, мав намітити собі об'єкт із сестер братства, у жодному разі не намагатися познайомитися з нею ближче. Та це й було важко через пильний нагляд старшин. Для того, щоб зробити це легальним шляхом, він мав попередньо отримати дозвіл у опікунші братства, відомої Марії Миколаївни Неплюєвої.

Дивлячись на те, схилялася чи не схилялася опікунша до передбачуваного шлюбу, від цього і залежала доля прохача, оскільки рішення «Неплюєхи» були остаточними і ніякому оскарженню не підлягали. Як на гріх, патронша весняні та літні місяці часто-густо проживала на модних курортах, і соловей братніх садів марно травневими ночами намагався заливчастими трелями заманити закохані парочки. У парочок не було дозволів на зустрічі. Та якщо й були б вони, то вся радість зустрічі була б зіпсована присутністю третього, який мав обов'язково перебувати при них. І солов'ї з нетерпінням чекали на опікуншу із закордону. А закохані «братчики» писали їй слізні листи з проханням схилитися і вислати відповідний «ордер» [3, с. 2].

У цій статті помітне глузування, обумовлене упередженням ставленням радянської влади до релігійної общини, прагненням представити її читачеві у неприглядному світлі.

Та не лише преса непринадно висловлювалася з приводу особистої несвободи «неплюєвців». Вихованка братства Любов Померанцева зберегла тільки добрі спогади про життя в общині, окрім історії нещасного шлюбу, винуватицею якого була

М.М. Уманець: «Я нещодавно дізналася від воздвиженців, що М. М. (*Марія Миколаївна*) впливала на вибір молодими людьми собі наречених. Один такий випадок виявився згодом трагічним. Одарченко Маруся, будучи молодою дівчиною, покохала Джуринського. Марія Миколаївна дізнавшись про це, сказала Джуринському, щоб він одружився з нею. Я була присутня при розмові Джуринського з моїм батьком. Джуринський прибіг до тата радитися, але я тоді не знала, що це було після його розмови з М. М. Батько, знаючи їх обох дуже добре, як колишніх своїх учнів, сказав Джуринському, що він, розумна, гаряча, розвинена молода людина, швидко розчарується в Марії. Але Джуринський не посмів послухатися Марію Миколаївну. Згодом він зустрів жінку, яку полюбив палко. Це було справжнє кохання. Ця жінка, кохаючи беззавітно палко Джуринського, розлучилася з чоловіком. Але Джуринський не міг залишити Марусю і дітей. І всі були глибоко нещасні. Про це в 1941 р. мені розповіла дочка цієї жінки, яка на той час була вже дружиною генерала. До цього чину дослужився колишній учень Воздвиженської сільськогосподарської школи» [4, с. 67].

Український історик, етнограф, вихованець школи М.М. Неплюєва І. Абрамов проаналізував у своїх публікаціях («В культурному скиту (Серед неплюєвців)» та «В культурному скиту. Про одну процвітаючу комуністичну общину») побут громади, в якій певний час перебував особисто. Для нього виявилися нестерпними надмірна релігійність братства, авторитаризм, пригнічення особистості вихованців, водночас він визнавав економічні успіхи общини та високий рівень знань учнів [1, с. 21].

Варто зауважити, що перебування в братстві, як і вступ до нього, були добровільними. У середньому в різні роки діяльності общини кількість її членів становила від 200 до 500 осіб. Важливим показником успішності функціонування общини була тривалість його існування. Протягом 1895–1920 рр. община ді-

яла у звичному режимі, за своїми традиційними правилами. Але в 1925 р. радянська влада розпочала проти братства судовий процес, назвавши його «крупним колективним поміщиком», і до 1929 р. частина братчиків були виселені з Глухівського повіту, частина репресовані [5, арк. 60].

Загалом, прийняти специфічні внутрішні закони життя братства було не кожному під силу. Проте чимало братчиків обирали життєво важливу матеріальну стабільність та соціальну захищеність, натомість жертвуючи певними особистісними свободами.

Джерела та література

1. Мірошниченко Н. О. Педагогічні погляди та освітня діяльність Миколи Неплюєва в контексті розвитку сільськогосподарської освіти (XIX – поч. XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 13.00.01. Суми, 2015. 293 с.
2. Неплюев Н. Н. Трудовое братство и школы его. Санкт-Петербург: Типография В. Тиханова, 1900. 125 с.
3. Ветров А. Братская жизнь безпечальная. *Вечерний выпуск*. 1925. № 11. С. 2.
4. Авдасёв В.Н. Свет памяти. Н. Н. Неплюев в воспоминаниях современников. Киев: Издательский дом «Фолигрант», 2008. С. 51–71.
5. Державний архів Сумської області. Ф. Р-1752. Оп. 1. Спр. 38. арк. 3–69.

УДК 371+929

Анатолій Федірко

ПОДВИЖНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МАРІЇ БАРТОШ У РОЗБУДОВІ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ У НОВГОРОДІ-СІВЕРЬСЬКОМУ НАПРИКІНЦІ XIX ст.

У статті, розглянуто культурно-просвітницьку і педагогічну діяльність фундаторки та керівниці Новгород-Сіверської жіночої прогімназії Марії Бартош. Висвітлюються основні віхи розвитку жіночої прогімназії та заходи її керівниці по залученню громадськості до пошуку коштів на матеріальне забезпечення закладу і перетворення його в жіночу гімназію.

Ключові слова: Новгород-Сіверський, М. Бартош, В. Порскалов, прогімназія, попечительська рада, жіноча освіта. міська дума.

Фото. Марія Бартош. 1878 р.

У плеяді визначних постатей, які залишили помітний слід в історії Новгорода-Сіверського наприкінці XIX ст., ім'я Марії Яківни Бартош займає особливе місце як педагога за покликанням, засновниці жіночої прогімназії. За висловом українського історика Ю.З. Данилюка, такі люди у свій час робили справу, за котру взялися, талановито, безкорисливо і за покликом душі [1, с. 283–297].

Марія Яківна Бартош народилася в 1836 р. у м. Хміль-

ник на Поділлі, де на той час проживала сім'я титулярного радника Якова Яковича Бартоша (1794–1848 рр.), який походив з козацької родини. По батьківській лінії дід був помічником правителя Новгород-Сіверського намісництва. Мати Єлизавета Федорівна (1801–1847) походила зі знатного старшинського роду Туманських. Дідом Марії Яківни по материнській лінії був етнограф, історик, громадський діяч, член Новгород-Сіверського патріотичного гуртка Ф.Й. Туманський (1857–1818).

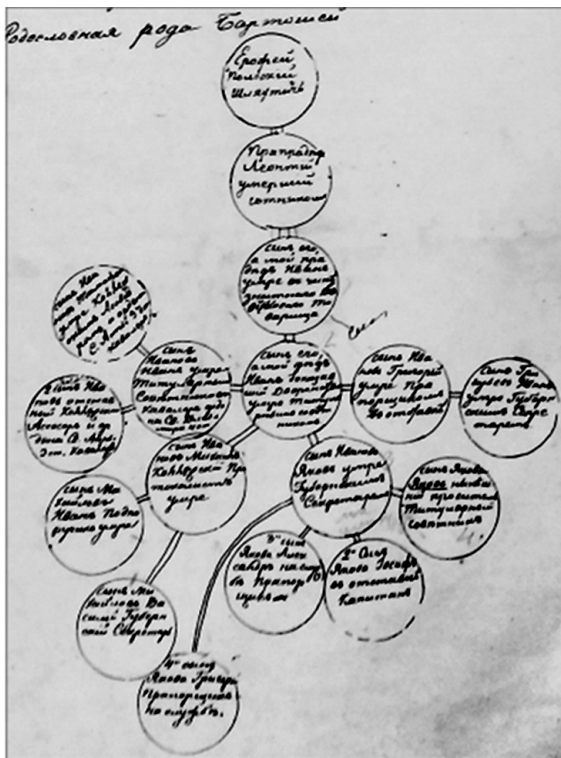

Схема Родоводу Бартошів, виготовлена власноруч Яковом Яковичем Бартошем.

У 1839 р. батьки залишили м. Хмільник і оселилися у своєму родинному гнізді на хуторі Терebenь неподалік с. Землянки Глухівського повіту Чернігівської губернії. Тут, у садибі над річкою, серед дивовижної природи, проходило дитинство Марії та її сестри Пелагеї.

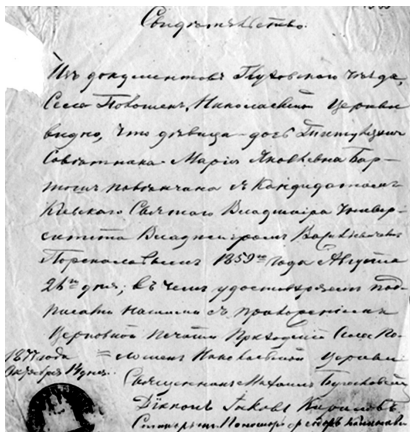
У сім'ї Бартошів панували злагода і любов, в оселі завжди звучали українська мова, пісні та музика. На радість батьків

сестри зростали спостережливими, любили слухати пісні, проявляли неабиякі здібності до музики. Ази грамоти опанували вдома. Для уроків гри на фортепіано батьки запросили із Шосткинського порохового заводу капельмейстера зрусілого чеха Пішнека.

У 1847 р. сестри навчалися у приватному пансіоні Г.К. Себрякової у м. Шостка, а наступного року вступили до Московського Єлизаветинського училища. Щасливе, безтурботне дитинство сестер скінчилося досить рано. Трагедією для дівчат стала спочатку смерть матері, а згодом і батька.

Після п'яти років навчання в Москві, Марія та Пелагея повернулися на Глухівщину до опікунів Лихошерстових у с. Некрасове. У другій половині XIX ст. вони долучилися до громадського життя, присвятивши себе культурно-просвітницькій діяльності.

26 серпня 1859 р. М. Бартош вийшла заміж за випускника Новгород-Сіверської чоловічої гімназії, учителя російської

Копія свідоцтва
про вінчання у 1859р.
М. Я. Бартош з В. В. Порскаловим.

Миколаївська церква у с. Полошки.
Сучасний вигляд.

мови Володимира Порскалова. Вінчання відбулося у Миколаївській церкві с. Полошки, що була збудована 1796 р. в стилі пізнього класицизму [3, арк. 13 зв.].

Прихильник ідей Кирило-Мефодіївського товариства, В. Порскалов у 1860 р. організував у Новгороді-Сіверському недільну школу для дорослих [4, арк. 2]. У 1869 р. він – вчитель молодших класів Київської 2-ї гімназії, а з 1870 р. – інспектор Київської прогімназії. Підтримував тісні зв'язки з членами «Старої громади». Протягом 1871–1881 рр. очолював Новгород-Сіверську чоловічу гімназію, а з 1881 р. – Чернігівську чоловічу гімназію.

При ньому було закінчено будівництво і освячено церкву закладу [5, с. 352]. У вересні 1882 р. В. Порскалова було призначено директором народних училищ Чернігівської губернії. Після його смерті М. Бартош проживала у Києві.

Перебуваючи в шлюбі з В.В. Порскаловим, М.Я. Бартош відігравала значну роль у педагогічних колах, була знайома та дружна з передовими жінками українофільських поглядів – Є.І. Гогоцькою, О.С. Толочиною, О.І. Кістяківською, читала лекції на безкоштовних вечірніх курсах, брала участь у «Жіночому товаристві» [2, с. 176]. В умовах політики російського царизму, спрямованої на знищення культури та мови українського народу, активістки провадили боротьбу за українське відродження [21].

Після призначення В. Порскалова директором Новгород-Сіверської чоловічої гімназії, М. Бартош активно взялася за реалізацію ідеї відкриття в місті жіночої прогімназії. З 1871 р., оселившись у Новгороді-Сіверському, родина Порскалових стала душею місцевої культурно-мистецької й освітньої еліти. На той час у місті функціонувало кілька навчальних закладів: чоловіча гімназія, повітове училище, приходське училище, єврейське училище 1-го розряду.

Маючи чудові музичні здібності та вокальні дані, М. Бартош брала активну участь у спектаклях і концертах, що ставились місцевими аматорами на сцені чоловічої гімназії. Своєю головною метою вона вважала відкриття в місті жіночого навчального закладу, адже натоді жіноча освіта знаходився в незадовільному стані як у місті, так і в цілому у Чернігівській губернії. У середині XIX ст. у регіоні жіночою освітою було охоплено не більше 500 осіб [6, с. 474].

М. Бартош у першу чергу цікавилася справами, які так або інакше були пов'язані з відкриттям жіночого училища. Мешканці міста вважали відкриття закладу необхідним і взяли на себе зобов'язання для його утримання щорічно сплачувати міській Думі по 2 крб. від кожного жителя [7, арк. 7]. Клопотання щодо відкриття у Новгороді-Сіверському жіночої школи міська дума направила в Чернігівське губернське правління. 4 березня 1859 р. це питання було розглянуто і «приговор» жителів Новгорода-Сіверського передано до Міністерства внутрішніх справ.

Через деякий час до Чернігівського губернського правління надійшла відповідь з рекомендаціями щодо відкриття жіночого навчального закладу. На засіданні міської думи 9 червня 1859 р. було повторно розглянуто дане питання, із зауваженнями від Міністерства внутрішніх справ відносно конкретних розрахунків утримання жіночої школи й участі жителів міста в її матеріальному забезпеченні. Але товариство міщан у зв'язку із низькими прибутками категорично відмовилося від участі в пошуку додаткових коштів для утримання училища [7, арк. 17]. Так створення жіночої школи в місті із загальною кількістю населення 7 142 осіб зазнала фіаско. Розрубати цей «Гордіїв вузол» взялась М. Бартош. За її наполяганнями 10 вересня 1872 р. її чоловік В. Порскалов звернувся з листом до попечителя Київського навчального округу, в якому детально описав ситуацію з організації жіночої освіти в місті [3, арк. 14]. Рівень знань в

приватних закладах, що не мали навіть власного приміщення та досвідчених вчителів, характеризувався в листі «нижче всякої критики» [3, арк. 14].

Тому, враховуючи соціально-економічні зміни, наявність земських органів і місцевого громадського банку, автор листа наполегливо переконував попечителя, що в Новгороді-Сіверському існує нагальна потреба у відкритті жіночого закладу. Закінчив свій лист В. Порскалов такими словами: «Сподіваюсь, що Ви, милостивий государю, задля спільної допомоги не відмовите сприяти здійсненню вищевикладеного питання і поширите запропоновану при цьому інформацію серед осіб, на матеріальну і моральну підтримку яких можна розраховувати. У разі, якщо це питання буде рекомендоване для обговорення на черговому Великому Зібранні, то можна сподіватись на швидке відкриття такого закладу. Корисно було б також звернутись до земств сусідніх повітів, де є особи, що сприяють такій справі, та участь яких у цьому ділі була б бажаною» [3, арк. 15]. До листа додавався попередній розрахунок коштів, необхідних для відкриття жіночого навчального закладу. Кошторис для утримання першого класу прогімназії складав 3 700 крб. [3, арк. 17].

На жаль, з боку керівництва навчального округу ця ініціатива належної підтримки не знайшла. Відомий народник О.Д. Михайлов, учень чоловічої гімназії того часу, у листі до своєї сестри 27 листопада 1872 р., згадуючи родину Порскалових, зазначав: «Живуть вони добре: всі ними цікавляться, всі намагаються отримати їхню довіру, раболіпствують перед їхнім визнанням. Та вони не бездіяльні: Волод. Вас. встановлює порядки і нововведення в гімназії, а М. Я. все намагається тут відкрити жіночу школу, та допоки їй це не вдається. Але ж ж вона не облишила намагання і влаштовує любительські спектаклі. От 6 грудня буде перший. Хоч би ця розвага частково розвеселила

суспільство, що загрузнуло у вирі сімейного життя, як в калюжах новгород-сіверських вулиць; об'єднало уосібників в товариство і зменшило б апатію мешканців. І в нас – запліснявілих юнаках, зачепило б живі струни молодой душі!» [8, с. 45].

Незважаючи на те, що ідея щодо відкриття жіночої школи у провінційному місті не знайшла підтримки у попечителя Київського навчального округу, М. Бартош наполегливо шукала вихід із цього становища. Завдяки участі у культурно-просвітницькій роботі, їй вдалося в короткий термін згуртувати навколо себе широке коло прихильників. За її ініціативи і наполегливості до відкриття жіночої прогімназії долучилися впливові люди. Свої внески на користь розвитку жіночої освіти в місті зробили статський радник Г.Я. Биковський, князь Е.В. Голіцин, предводитель дворянства О.М. Судієнко, потомственні почесні громадяни І.Д. Слонім та Ю.І. Биховський [9, арк. 4].

Чітко усвідомлюючи, що відкриття прогімназії неможливе без наявних коштів, за сприянням М. Бартош та голови міської думи Т.К. Коссовського, розпочалося їх збирання.

У 1872 р. міською Думою до міського громадського банку був зроблений перший внесок у розмірі 300 крб. Того ж таки року статський радник Г.Я. Биковський поклав 1000 крб. до Новгород-Сіверського міського громадського банку. Наступного року надійшли кошти від розпорядника аматорських спектаклів О. Лопочевського в сумі 350 крб. та 100 крб. [10, арк. 34]. Оскільки одними добровільними внесками утримувати жіночий навчальний заклад було неможливо, голова міської думи Т.К. Коссовський звернувся до повітового земського зібрання по допомогу. На жаль, більшістю голосів прохання було відхилено.

У 1873 р. з наболілим питанням, пов'язаним з відсутністю коштів для відкриття жіночої прогімназії, голова міської думи Т.К. Коссовський звернувся до Міністра народної освіти

Д.А. Толстого під час відвідування останнім повітового училища і чоловічої гімназії.

Та міністр відповів, що це питання вирішити неможливо через відсутність коштів. Негативна відповідь змусила М. Бартош продовжити свою діяльність, спрямовану на відкриття жіночої прогімназії. Для розв'язання цього питання вона розширила коло своїх однодумців, представників української еліти в Києві, у тому числі свого земляка уродженця м. Кролевця, попечителя Київського навчального округу, випускника Новгород-Сіверської чоловічої гімназії П. Антоновича.

У 1874 р. справу відкриття жіночої прогімназії вдалося зрушити з мертвої точки. 10 березня 1875 р. голова міської думи Т.К. Коссовський на черговому засіданні доповів про проведену роботу щодо відкриття жіночого навчального закладу, на постійне утримання якої потрібна сума не менше 50 000 крб. [11, арк. 4].

У той час на ці потреби було зібрано 3 090 крб. Та ще вчителі чоловічої гімназії дали згоду на проведення уроків безоплатно або за дуже низькими розцінками. М. Бартош взяла на себе виконання обов'язків начальниці безкоштовно. Виклавши ці обставини, головуючий запропонував зібранню висловити свої думки щодо розв'язання цього питання. Після обговорення міська дума одностайно ухвалила таке рішення:

1. Порушити клопотання про відкриття жіночої прогімназії в місті.

2. Виділити з міської думи кошти в сумі 500 крб. на квартиру і опалення.

3. Просити Чернігівського губернатора надати дозвіл на відкриття комітету допомоги новоствореної прогімназії.

4. Висловити подяку всім особам, які сприяли відкриттю прогімназії [11, арк. 9].

6 червня 1875 р. міський голова надіслав попечителю Київ-

ського навчального округу прохання про надання дозволу на відкриття прогімназії із запропонованим навчальним планом і детальними розрахунками коштів на її утримання.

Ознайомившись з надісланими документами, 25 вересня 1875 р. попечитель Київського навчального округу П. Антонович дав дозвіл на відкриття у Новгороді-Сіверському трикласної жіночої прогімназії за кошти міської думи.

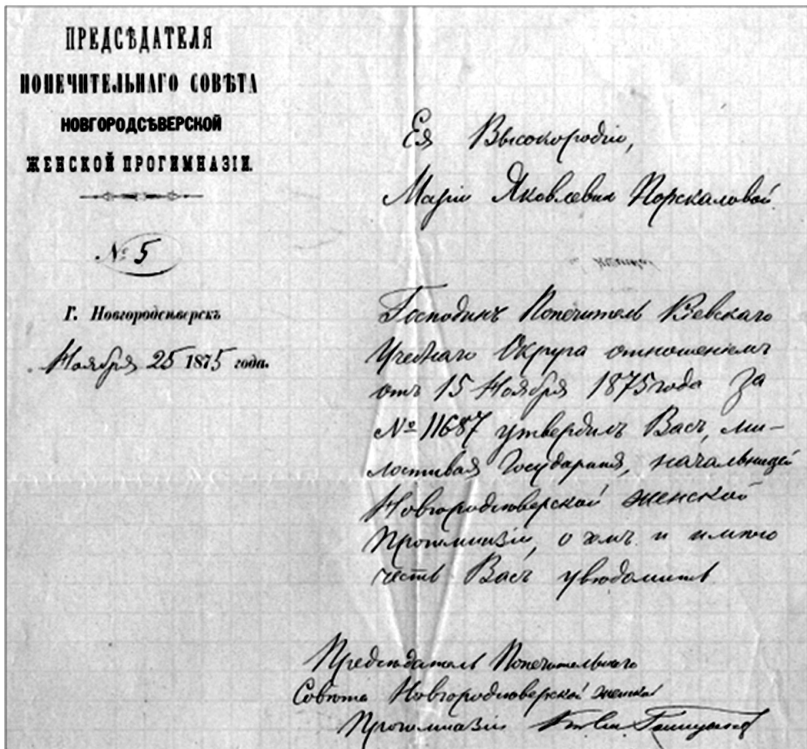
Про своє рішення він повідомив міністра народної освіти. Таким чином, ідею відкриття жіночої прогімназії в місті вдалося втілити в життя. Спільними зусиллями місцевої влади та родини Порскалових розпочалась активна робота по забезпеченню функціонування нового закладу жіночої освіти в місті.

Для успішного вирішення навчальних та виховних питань роботи прогімназії була створена піклувальна рада, що відповідно статусу державного навчального закладу здійснювала керівництво і контроль фінансово-господарської діяльності. На засіданні Новгород-Сіверської міської думи 5 жовтня 1875 р. відбулось обрання членів ради [3, арк. 15].

До повноважень новоствореної ради належали: вибори голови піклувальної ради і начальниці прогімназії; залучення коштів на потреби навчального закладу; встановлення посадового окладу працівникам прогімназії; контроль за використанням коштів; визначення оплати за навчання гімназисток; створення відповідних умов для благоустрою і підтримки порядку в прогімназії.

На засіданні міської думи 16 жовтня 1875 р. почесною попечителькою прогімназії було обрано Н. Маркович – дружину повітового предводителя дворянства М. Марковича, головою піклувальної ради – князя Е. Голіцина [11, арк. 121].

15 листопада попечитель Київського навчального округу призначив керівницею нового навчального закладу М. Бартош, про що офіційно повідомив голова піклувальної ради Е. Голіцин [3, арк. 12].

Лист князя Еммануїла Васильовича Голіцина
про призначення Марії Яківни Порскалової
керівницею навчального закладу

До обов'язків начальниці прогімназії належали організація виховної роботи, спостереження за поведінкою та благопристойністю всіх вихованок; їй же належав і головний нагляд за успішністю учениць; вона також повинна була уважно слідкувати за шкільним життям і своєчасно надавати необхідну допомогу.

Після успішного вирішення організаційних завдань, пов'язаних із підготовкою до відкриття жіночої прогімназії, слід було знайти необхідне приміщення. Після тривалих пошу-

ків для потреб прогімназії міській думі в оренду з річною оплатою в сумі 325 крб. надала дерев'яний будинок Є. Своєхотова [11, арк. 45]. 12 листопада 1875 р. відбулося урочисте відкриття жіночої прогімназії. У присутності батьків учениць, місцевої громадськості, вчителів, членів піклувальної ради, настоятель Спасо-Преображенського монастиря архімандрит Фотій, разом із законовчителем П.М. Флеровим відслужили урочистий молебен та окропили святою водою приміщення класів. Цей день вважається офіційним днем заснування жіночої прогімназії. За результатами екзамену до першого класу було прийнято 17 учениць, які вміли читати й писати, знали головні молитви й мали елементарні арифметичні навички [11, арк. 12].

При першій зустрічі з гімназистками М. Бартош ознайомила учениць з правилами навчання та розкладом уроків, затвердженими педагогічною радою.

Начальниці прогімназії на громадських засадах довелося вирішувати складні питання, пов'язані з організацією навчально-виховного процесу. Зокрема, з облаштуванням класів меблями та наочними посібниками, придбанням підручників. Водночас вона проводила широку просвітницьку роботу серед жителів міста.

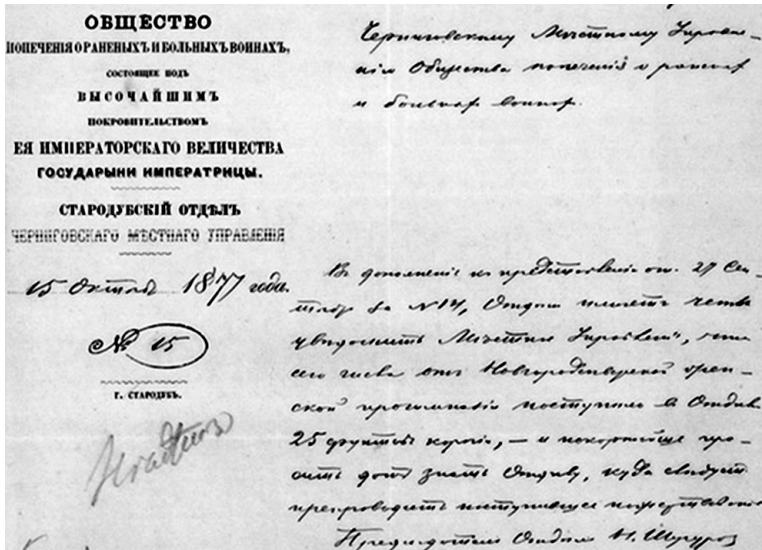
Враховуючи значення книги в освітньому процесі, начальниця прогімназії М. Бартош докладала немало зусиль для облаштування книгозбірні. На другому році існування бібліотека прогімназії налічувала 160 найменувань книг – 220 томів.

Враховуючи успіхи в розвитку жіночої освіти, попечитель Київського навчального округу П. Антонович без вагань надав дозвіл на відкриття четвертого класу. Таким чином у 1877–1878 н.р. гімназія отримала статус чотирирічної жіночої прогімназії, випускниці якої отримували незакінчену середню освіту.

Відповідно до своїх повноважень, начальниця уважно стежила за роботою учителів та класних наглядачок, щоб не лише

стежили за поведінкою гімназисток, контролювали навчання, прищеплювали правила «хорошого тону», але й замінювали іноді відсутніх викладачів, надавали допомогу ученицям, які відставали у навчанні з метою нагляду за ученицями класні дами нерідко відвідували дівчат удома, цікавилися їхнім поза-шкільним життям.

Разом із чоловічою гімназією новостворений навчальний жіночий заклад поступово перетворювався у потужний осередок патріотичного виховання. Під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. гімназистки на уроках рукоділля висмикували зі старого полотна нитки, готуючи корпії, які використовувалися замість вати та марлі як перев'язувальний засіб для хворих і поранених воїнів.

Копія повідомлення голови Стародубського відділу
Чернігівського управління Товариства піклування про хворих
і поранених воїнів про надходження корпії від Новгород-Сіверської
жіночої прогімназії. 15 жовтня 1877 р.

За повідомленням Товариства піклування про хворих і поранених воїнів, від Новгород-Сіверської жіночої прогімназії 15 жовтня 1877 р. надійшло 25 фунтів корпії [14, арк. 99].

Із перших кроків своєї діяльності М. Бартош на належному рівні вдалося налагодити навчально-виховну роботу на основі новаторської концепції жіночої освіти, запропонованої К.Д. Ушинським (1823–1870), що базувалася на ідеях всестановості, відкритості, широкої участі громадськості в її розвитку. Її метою було поступово перетворити чотирирічну прогімназію в повноцінну семирічну жіночу гімназію. Ідея знайшла схвальний відгук серед членів піклувальної та педагогічної рад.

У новому 1878–1879 н.р. за парти п'ятирічної прогімназії сіло вже 117 учениць [15]. Наступні три роки Новгород-Сіверська жіноча прогімназія існувала як неповна п'ятикласна жіноча прогімназія, в якій отримували ґрунтовну освіту понад 100 осіб [16].

Керівниця закладу разом із педагогічною радою чітко визначила головні напрямки виховання, які повинні реалізовувати вчителі у процесі навчання. Від педагогічного колективу вона вимагала, щоб вихованки в стінах прогімназії були оточені турботою й піклуванням, які б нагадували їм сімейну обстановку. Тому, крім розвитку розумових здібностей учениць, кожний вчитель повинен був розвивати в них морально-вольові якості чуйності і тактовності, доброзичливості до людей, чесності, працьовитості, почуття християнського смирення і справедливості. Своїми рисами і манерами поведінки вихованки прогімназії в повсякденному житті помітно відрізнялися від своїх місцевих ровесниць.

Постійно в полі зору педагогічної ради та керівниці прогімназії, крім питань удосконалення навчально-виховного процесу, перебувало питання щодо поступового відкриття нових класів, завдяки чому можна було здійснити реорганізацію прогімназії

в семикласну гімназію, що надавало можливість отримувати повну середню освіту.

Задля цього М. Бартош активно вела громадську просвітницьку діяльність, постійно звертаючись із клопотаннями до державних установ та організацій щодо розв'язання наболілих питань матеріального забезпечення закладу й залучення грошових пожертв на користь прогімназії.

У серпні 1881 р. В.В. Порскалова було переведено на посаду директора Чернігівської чоловічої гімназії [17, арк. 8], і родина переїхала до Чернігова.

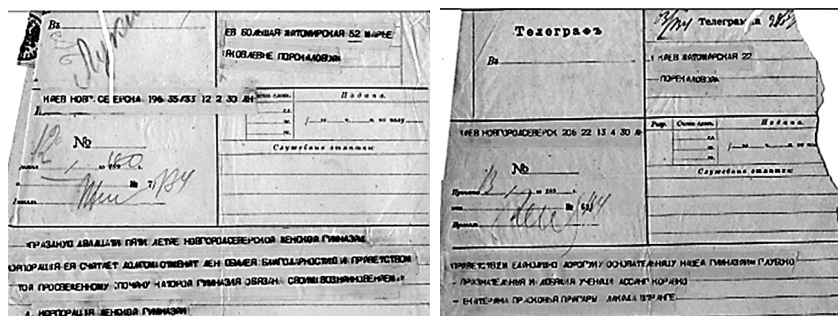

Фото. Зметнєва Н.В.

Закладені родиною Порскалових підвалини організації і розвитку жіночої прогімназії в місті продовжила сподвижниця освітянської жіночої справи, випускниця Московського Єлизаветинського училища, близька подруга М. Бартош Надія Володимирівна Зметнєва [18, арк. 4], яка втілила в життя її освітній проєкт [11, арк. 40].

У 1889 р. на чотирнадцятому році функціонування прогімназії було реорганізовано в повну жіночу гімназію. Очолювати заклад було знову доручено Н.В. Зметнєвій [19, арк. 331]. Дружній педагогічний колектив жіночої гімназії складався з 12 осіб. Новий статус повної жіночої гімназії потребував зміни навчально-виховної роботи на основі нових програм та правил. Після закінчення навчання у 1889–1890 н.р. гімназистки 7-го класу вперше складали екзамени з усіх предметів. Після успішно складених іспитів учениці отримували звання домашньої вчительки й свідоцтво встановленої форми [20, с. 8].

У 1900 р. з ініціативи міської думи та повітового земства відбулося урочисте засідання, присвячене 25-річчю заснування жіночої прогімназії. На святкування у Новгород-Сіверський було запрошено М. Бартош [3, арк. 20]. На її адресу надійшли вітальні телеграми від вихованок гімназії та вчителів [3, арк. 21, 22].

*Телеграми М.Я. Порскаловії з з нагоди 25-річчя
Новгород-Сіверської жіночої прогімназії*

На урочистому засіданні з теплою згадували ім'я засновниці та першої керівниці закладу М. Бартош. Святкування цього ювілею свідчило про важливу роль навчального закладу на освітянській ниві не тільки Новгород-Сіверського краю, а й далеко за його межами.

*м. Новгород-Сіверський.
Початок XX ст.
Приміщення
жіночої гімназії*

Джерела та література

1. Данилюк Ю.З., Юренко Н.П. Михайло Григорович Криворотченко. *Зневажена Кліо*. Київ, 2005. 594 с.
2. Спаська Ївга, Пелагея Яковівна Литвинова (1833–1904). *Етнографічний вісник*. К. 1928. Кн. 7. С. 168–199.
3. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України. Ф. 5. Од. зб. 159. Арк. 13 зв.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Ф. 1. № 3496. Арк. 2.
5. Тутолмин М.Т. Столетие Черниговской гимназии. 1805–1905: Краткая историческая записка. Чернигов: Типография Губернского правления, 1906. 513 с.
6. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния / составил М. Домонтович. Санкт-Петербург, 1865. С. 796.
7. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 127. Оп. 3. Спр. 3349. Арк. 7.
8. Письма народовольца А.Д. Михайлова. Москва: Издательство Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев, 1933. 280 с.
9. Центральний державний історичний архів в м. Києві (далі – ЦДІАК). Ф. 707. Оп. 42. Спр. 140. Арк. 4.
10. ЦДІАК. Ф. 707. Оп. 195. Спр. 38. Арк. 34.
11. ЦДІАК. Ф. 707. Оп. 41. Спр. 140. Арк. 4.
12. Константинов Н.А. Очерки по истории средней школы. Гимназии и реальные училища с конца XIX в. до февральской революции 1917 г. Москва: Учпедгиз, 1947. с. 247
13. Календарь Черниговской губернии 1878 г. С. 116.
14. ДАЧО. Ф. 142. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 99.
15. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1879 год. Киев, 1880. 232 с
16. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1880 год. Киев, 1881. 326 с.
17. ЦДІАК. Ф. 2162. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 8.
18. ЦДІАК. Ф. 707. Оп. 73. Спр. 35. С. 4.
19. ЦДІАК. Ф. 707. Оп. 59-а. Спр. 94. Арк. 331.
20. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений за 1894 г. Киев, 1895. С. 8.

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКА ЗЕМСЬКА БІБЛІОТЕКА-ЧИТАЛЬНЯ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Земські бібліотеки створювалися відповідно до «Положення про губернські та повітові земські установи» і займалися розповсюдженням початкових наукових знань. У статті розглядається діяльність Новгород-Сіверської земської бібліотеки-читальні з часу її створення у 1898 р. до початку Першої Світової війни.

Ключові слова: бібліотеки, земство, Новгород-Сіверський.

Спонукальним чинником для створення земських бібліотек стало «Положення про губернські та повітові земські установи» (набуло чинності з 1 січня 1864 р.), згідно з яким виборні виконавчі органи місцевого управління (земські управи) отримали право власним коштом утримувати школи та позашкільні установи, зокрема й бібліотеки та читальні, а також книжкові склади [7].

З кінця 1870-х рр. земства почали одночасно започатковувати інший тип земських бібліотек – народні бібліотеки, контроль над якими здійснювало Міністерство внутрішніх справ, воно ж надавало й дозвіл на їх відкриття. Майже 90 % таких бібліотек були розташовані у приміщеннях шкіл, бо так суттєво зменшувалися затрати на їх утримання. Вони мали назву народно-шкільних і фактично складалися лише з абонементів. Нечисленні книгозбірні, розміщені в окремих приміщеннях, додатково могли мати й читальну залу. У таких випадках вони називалися бібліотеками-читальнями [7].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. бібліотеки-читальні з'явилися у всіх повітах Чернігівської губернії. На їх утримання та придбання книг у 1894 р. земство асигнувало 60 тисяч карбованців, ще 15 тисяч карбованців – у 1897 р. [8, с. 2].

Не становив винятку і Новгород-Сіверський повіт, де, станом на 1 вересня 1907 р., було 33 земські бібліотеки-читальні [4, арк. 67]

У Новгороді-Сіверському земська бібліотека-читальня була відкрита у 1898 р. [2, арк. 54]. За даними 1900–1913 рр. бібліотекарем була дворянка Анна Прокофіївна Чернявська, яка закінчила місцеву жіночу прогімназію й завідувала земським книжковим складом.

У перші роки існування народних бібліотек особливих вимог до їх комплектування з боку влади не висувалося. Завдяки можливості безкоштовно й без цензурних обмежень читати книжки, популярність народних бібліотек серед населення була високою, тому їх кількість щороку зростала. Однак у 1884 р., посилюючи контроль за читанням в окремий напрям внутрішньої політики, влада запровадила для народних бібліотек періодично оновлювані міністерські каталоги книг обмежувального характеру. З книгозбірень вилучили частину заборонених видань. У подальшому склад фондів контролювали місцеві урядовці, причому у разі виявлення порушень, діяльність бібліотек припинялась в адміністративному порядку [7].

Контроль над фондами земських бібліотек посилювався від 15 травня 1890 р., з виходом правил про безкоштовні народні бібліотеки-читальні та порядок нагляду за ними, розроблених Міністерством народної освіти. Згідно з цими правилами, підрозділ міністерства – Вчений комітет – одержав право визначати, які книги можуть бути допущені чи рекомендовані до використання у безкоштовних бібліотеках-читальнях, тобто вводилася дозвільна система. Фонд бібліотеки-читальні не повинен був

перевищувати 2500–3000 книжок (без урахування духовної літератури) винятково російською мовою. Відтак до народних бібліотек могли потрапити лише до 10 % від загальної кількості видань, що перебували на книжковому ринку. Додатково, у дусі тріади великоросійської офіційної ідеології – православ'я, самодержав'я, народність – висувалася вимога, щоб більшість книг у бібліотечних фондах була патріотичного та релігійного змісту. За таких умов українські читачі були позбавлені можливості користуватися як книгами рідною мовою, так і друківаними джерелами з національної історії та культури [7].

Усе це призводило до зменшення кількості відвідувачів бібліотек-читален. Так, у доповідній записці до Новгород-Сіверської земської управи у вересні 1901 р. бібліотекарка Анна Чернявська писала: «Как в прошлом году, так и в этом замечается уменьшение числа подписчиков в народной библиотеке-читальне; такое уменьшение я объясняю незначительным числом книг, имеющихся при ней, почему я прошу уездное земское собрание разрешить мне деньги, собранные за штрафы, употребить на приобретение новых книг» [1, арк. 82].

Земства налагодили статистику бібліотечної справи на своїх територіях. Відомості про кількість книгозбірень, книжок, читачів, книговидач тощо містили друковані щорічні звіти про стан народної і позашкільної освіти у повітовому чи губернському земстві [7].

Так, у звіті за 1900 р. зазначено, що Новгород-Сіверська земська бібліотека-читальня налічувала 640 томів 553 назв книг, у т. ч. за розділами: художня література – 267, історія та життєписи – 54, географія та подорожі – 63, релігійно-моральні – 59, сільськогосподарські та промислові – 33 [1, арк. 84 зв].

У звіті за 1904 р. зазначено, що Новгород-Сіверська земська бібліотека-читальня налічувала 691 том 573 назв книг, у т.ч. за розділами: художня література – 287, історія та життєписи – 54,

географія та подорожі – 63, релігійно-моральні – 59, сільсько-господарські та промислові – 33 [2, арк. 54 зв].

Станом на 1 вересня 1905 р. протягом року бібліотеку відвідали 103 читачі, з яких 62 жінки та 41 чоловік. За віросповіданням 20 осіб були православного сповідання та 83 – іудейського. Переважна більшість (55 осіб) – молоді люди віком від 12 до 17 років, лише 5 відвідувачів бібліотеки були віком від 21 до 40 років і жодного – старше 40 років [2, арк. 54 зв].

Станом на 1 вересня 1906 р. протягом року бібліотеку відвідали 64 читачі, з яких 40 жінок та 24 чоловіки. За віросповіданням 13 осіб було православного сповідання та 51 – іудейського. Переважна більшість (55 осіб) – молоді люди віком до 17 років, лише 5 відвідувачів бібліотеки були віком від 21 до 40 років і жодного – старше 40 років [3, арк. 321 зв].

Станом на 1 вересня 1913 р. протягом року бібліотеку відвідали лише 48 читачів, з яких 30 жінок та 18 чоловіків. За віросповіданням 5 осіб було православного сповідання та 43 – іудейського. Переважна більшість (31 особа) – молоді люди віком від 12 до 17 років, 10 відвідувачів бібліотеки були віком від 17 до 21 року і жодного – старше 21 року [6, арк. 178 зв].

У наступні роки спостерігалось зменшення кількості книг у бібліотеці-читальні: станом на 1 вересня 1906 р. – 641 том, 545 назв [3, арк. 321 зв.], станом на 1 вересня 1913 р. їх налічувалося 435 томів [6, арк. 178 зв.].

У цей час бібліотека була відкрита щодня, крім неділі та великих свят [5, арк. 160], і щороку читачам видавалося: станом на 1 вересня 1906 р. 585 книжок [3, арк. 322], станом на 1 вересня 1912 р. 620 книжок [5, арк. 162]; станом на 1 вересня 1913 р. 525 книжок [6, арк. 179].

Відвідувачі бібліотеки сплачували щомісячний збір у розмірі 5 коп. [3, арк. 320]. Ці кошти йшли, зокрема, на поповнення книжкового фонду.

Таким чином, мережа земських бібліотек як складова освітньої системи наприкінці XIX – на початку XX ст. була помітним явищем суспільного життя. Новгород-Сіверська земська бібліотека-читальня відіграла певну позитивну роль у поширенні грамотності й прилученні місцевих мешканців до духовних цінностей та базових наукових знань. Багато в чому діяльність земських бібліотек, ідеї, покладені в основу їхнього функціонування, наміри провідних земських діячів з часом перетворити ці народні книгозбірні на публічні з достатньо великими й універсальними за змістом фондами, перегукуються з місією сучасних публічних бібліотек у складі територіальних громад.

Джерела та література

1. Державний архів Чернігівської області. Ф. 145. Оп. 3. Спр. 12.
2. Державний архів Чернігівської області. Ф. 145. Оп. 3. Спр. 283.
3. Державний архів Чернігівської області. Ф. 145. Оп. 3. Спр. 358.
4. Державний архів Чернігівської області. Ф. 145. Оп. 3. Спр. 535.
5. Державний архів Чернігівської області. Ф. 145. Оп. 3. Спр. 789.
6. Державний архів Чернігівської області. Ф. 145. Оп. 3. Спр. 975.
7. Зворський Сергій Леонідович. Земські бібліотеки / Режим доступу: <https://ube.nlu.org.ua/article/Земські%20бібліотеки>
8. Сільська бібліотека – джерело для спраглих душ / Скл. Г. Г. Адруг. Чернівці, 2010. 36 с.

УДК 376

Ірина Лобачова

З ІСТОРІЇ ВЕТЕРИНАРНОЇ ШКОЛИ У НОВГОРОДІ-СІВЕРСЬКОМУ

Стаття присвячена історії ветеринарного навчального закладу в Новгороді-Сіверському, який існував у 30–80-х рр. XX ст.

Ключові слова: Новгород-Сіверський, ветеринарна школа, молодший ветфельдшер.

Як відомо, в Україні викладання ветеринарної медицини почалося в Києво-Могилянській академії. Провідне місце в становленні ветеринарної медицини у другій половині XVIII ст. належало вихідцем з України. Зокрема, професори О. Шумлянський і М. Тереховський стояли біля витоків ветеринарних знань. Значну роль у цьому процесі відіграли також А. Яновський і Г. Прозоров, які були академіками ветеринарної медицини у першій половині XIX ст. [3].

У 30-х рр. XX ст. у Новгороді-Сіверському була заснована райсільгоспшкола. У газеті «Більшовик» від 26 серпня 1935 р. зазначалося, що «Новгород-Сіверська райколгоспшкола минулого місяця зробила третій черговий випуск курсантів осіннього набору. Підготовлено 130 нових майстрів сільського господарства. З цього випуску пішло до колгоспів Новгород-Сіверського, Грем'яцького та Хильчанського районів добре підготовлених 54 чоловіки, що можуть бути головами колгоспів, завгоспами і бригадами. Крім цього, підготовлено 26 чоловік керівних кадрів для тваринницьких ферм. Останні – це рахівники, їх помічники та бджільники» [5].

На фотографії 1938 р., що зберігається в фондах Новгород-Сіверського музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім», зо-

бражені курсанти школи в кількості 81 особи, серед них 15 жінок. У липні 1941 р. у школі навчалися 120 учнів [6].

У січні 1944 р. школа відновила роботу. Вона розміщувалася у 2-поверховій старовинній будівлі по вул. Радянській, 25 (зараз вул. Чалого). Того ж таки року почали готувати курсантів за програмою молодших ветфельдшерів. Виробнича практика тривала 2 місяці. Після закінчення навчання курсанти складали іспити з епізоотології, хірургії, акушерства тощо [4]. Курсанти отримували стипендію – в липні 1946 р. 150–200 крб., в листопаді – 200–250 крб. [4].

18 квітня 1946 р. відбувся випуск ветфельдшерів. 46 спеціалістів, з них 12 інвалідів війни, одержали звання молодшого ветеринарного фельдшера і роз'їхалися у колгоспи Чернігівської області [7].

Заняття в школі починалися «з 8 години 40 хв., дзвоник на прочитання газет до 8 годин 55 хв., потім 5 хв. перерва і з 9 години заняття згідно розкладу». Згодом було вирішено у зв'язку зі «створеним Тимчасовим положенням в придбанні продуктів із магазинів, та як початок торгівлі о 9 годині і початок занять в школі також о 9, що утруднює учнів в проходженні курсу занять і масових запізень і пропусків уроків, почати заняття в школі з 12 години».

Курсанти брали активну участь у громадському житті міста, культурно-масовій роботі в підшефному колгоспі «Червоне село» Ленківської сільської ради [4].

З 1 січня 1949 р. пропуск занять розцінювався як прогул, за що не виплачувалась стипендія. Учні, які були відсутні на уроках, мали надавати довідки, які б підтверджували поважну причину – відвідування лікарні, паспортного столу, нещасний випадок [4].

У лютому 1949 р. було встановлено цілодобове чергування учнів в райветлікарні. Чергові мали виконувати роботи за вказівкою завідувача чи його заступника.

На навчання до ветшколи приймалися на підставі направлень з районів Чернігівської області. Після закінчення навчального року у вересні випускники складали іспити з таких предметів: патологія і терапія внутрішніх незаразних хвороб з основами діагностики; інфекційні й інвазійні хвороби с/г тварин з дезинфекцією; елементи хірургії; ветеринарне акушерство зі штучним заплідненням с/г тварин; основи зоотехніки [4].

Як свідчить звіт Новгород-Сіверської ветеринарної школи від 15 листопада 1954 р., вона готувала «молодших ветфельдшерів для Чернігівської області. Строк навчання в школі один рік. В звітному році навчалось 108 чоловік – 4 групи. Заняття почалися у всіх групах одночасно 1 листопада 1953 р. і закінчилося 14 жовтня 1954 р. За весь період роботи школи підготовлено і випущено 1163 особи. Усього учнів на кінець навчального року – 108, з них жінок – 25. Членів і кандидатів КППС – 3, комсомольців – 59. За освітою: до чотирьох класів – 8 чоловік, 5–7 кл. – 94, 8–10 кл. – 6 чоловік. До школи працювали бригадами 6 чоловік, завідуючими фермами і ветсанітарами – 24, інші – рядові колгоспники. Всі випускники школи направлені в розпорядження МТС, які відряджали їх на навчання, для використання на роботі за спеціальністю» [5]. У процесі навчання на базі райветлікарні і підшефного колгоспу учні проходили виробничу практику [13].

У школі працював літературний гурток, була велика бібліотека. Як тільки на екрані кінотеатру демонструвався новий фільм, організовувався його колективний перегляд, а потім обговорення. У читальній залі школи завжди були нові книги, свіжі газети, журнали [10].

Протягом 1944–1960 рр. школа підготувала 1740 спеціалістів. Близько 70% випускників школи заочно навчалися в зооветтехніках і вищих навчальних закладах [10; 11].

Кожного року до початку місячної виробничої практики учні

одночасно практикувались у ветлікарні, колгоспах району. Навесні колгоспи готували тварин до пасовищного періоду. Вони проходили ветеринарно-профілактичну обробку. Сюди входило щеплення, боротьба з шкіряним оводом, перевірка тварин на бруцельоз та ін. Все це під керівництвом спеціалістів робили практиканти. У визначені графіком дні частина учнів їздила в колгоспи, інші чергували у ветлікарні [11].

На основі рішення педради за відмінну успішність і активну участь у суспільно-масовій роботі школи фотографії учнів заносили на Дошку пошани. Але були випадки, коли фотографії відмінників знімали за систематичні пропуски уроків [4].

У 1961 р. за систематичне порушення дисципліни, прогули уроків з неповажних причин рішенням педради практикувалися вирахування зі стипендії та повідомлення за місцем проживання [4].

У школі раз на місяць відбувалися заняття зооветеринарного гуртка. Учні заздалегідь одержували завдання із зоології та ветеринарії, а потім виступали з доповідями. Працював і літературний гурток. Його члени влаштовували літературні вечори, брали участь у шкільних концертах, а також виступали в колгоспах району. Кожного тижня в групах школи випускали сатиричні листки «Їжак», «Оса», «Колючка», «Скальпель». Раз на місяць редколегія випускала загальношкільну сатиричну газету [11].

Наприкінці вересня 1960 р. пройшли випускні екзамени. Їх складали понад 140 слухачів з усіх районів Чернігівщини, а також з Житомирської, Гомельської та Брянської областей. Більша половина випускників – з великим стажем практичної роботи в колгоспах, решта – колишні десятикласники [12].

У двоповерховій старовинній будівлі по вулиці Червоноармійській, 3 (сучасна вул. Воздвиженська) для учнів ветшколи був облаштований гуртожиток з таким розпорядком дня:

1. Підйом 0 07.00.
2. Туалет, прибирання ліжок, фіззарядка і сніданок – 07.00.–08.30.
3. Заняття в школі за розкладом 09.00–16.00
4. Обід, відпочинок 16.00–18.00
5. Самостійна підготовка уроків 18.00–21.00
6. Вільний час для культурного відпочинку – 21.00–23.00
7. Нічний сон 24.00–07.00

Згідно з наказом Міністерства сільського господарства УРСР, у травні 1961 р. у школі відбулася реорганізація. На 1961–1962 навчальний рік здійснювався набір на підготовку молодших ветфельдшерів і техніків штучного запліднення в кількості 120 осіб.

У листопаді при школі були відкриті місячні курси з перепідготовки зооветпрацівників штучного запліднення сільгосптварин для шести районів області – Новгород-Сіверського, Коропського, Понорницького, Менського, Сосницького, Семінівського. З 1968 р. у школі навчали техніків-бджолярів, завідувачів тваринницьких ферм, ветсанітарів. У 1973 р. була набрана група з підготовки лаборантів молочно-прийомних пунктів, в 1974 р. набиралися вже дві групи цього напрямку.

Однак 1 листопада 1980 р., згідно з наказом Міністерства сільського господарства УРСР № 222 від 30 липня 1980 р., одnorічна ветеринарна школа в Новгороді-Сіверському була ліквідована [4]. Для багатьох учнів вона відкрила дорогу в технікуми та інститути. За роки свого існування заклад підготував кілька тисяч фахівців для сільського господарства.

Джерела та література

1. Бусол В.О., Євтушенко А.Ф., Бондаренко Д.І., Ситнік В.А. Організація ветеринарної справи. Підручник. Київ: Культурно-освітній, видавничо-поліграфічний центр «Златояр». 2005.

2. Довгань В.І. Історичний контекст становлення державного управління у галузі ветеринарної медицини. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права. 2011. 380 с.
3. Наші випускники. pubip.edu.ua.
4. Новгород-Сіверський районний трудовий архів Ф.35. Однорічна школа ветфельдшерів.
5. Из истории Новгорода-Северского (Документы и материалы). Чернигов, 1989. 137 с.
6. Фонди краєзнавчого відділу Історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім».
7. Випуск ветфельдшерів. *Шлях колгоспника*. 1946. №2 9. С. 4.
8. Новий набір в ветшколі. *Шлях колгоспника*. 1946. № 32. С. 3.
9. Іващенко Б. У ветеринарній школі. *Шлях колгоспника*. 1955. № 11. С. 4
10. Половець І. В школі молодших ветеринарних фельдшерів. *Шлях колгоспника*. 1955. № 136. С. 3.
11. Яновська П. Будні ветеринарної школи. *Шлях колгоспника*. 1960. № 33. С. 4.
12. Яновська П. Екзамен в ветеринарній школі. *Шлях колгоспника*. 1960. № 116. С. 4.
13. Воробйов М. Новий загін молодих спеціалістів. *Шлях колгоспника*. 1954. № 91. С. 4.
14. Юдицька Г. Новий навчальний рік у ветеринарній школі. *Шлях колгоспника*. 1954. № 98. С. 3.

УДК 902:908

Олена Бунак

АРХЕОЛОГ І КРАЄЗНАВЕЦЬ І.Ф. ІВАНЧЕНКО (до 95-річчя від дня народження)

У статті розглянуто діяльність археолога і краєзнавця І.Ф. Іванченка (1929–2008).

Ключові слова: І.Ф. Іванченко, краєзнавство, археологія.

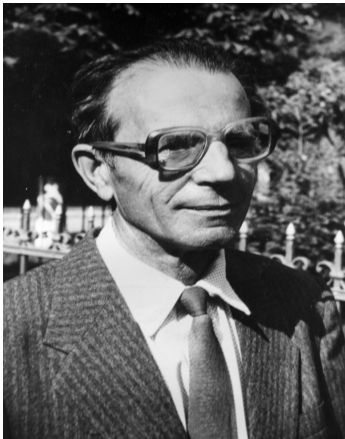

Рис. 1. І.Ф.Іванченко

У краєзнавчій спільноті другої половини ХХ ст. помітне місце посідав Іван Федорович Іванченко, який активно долучився до археологічних досліджень на Чернігівщині й заснував музей у с. Смяч Новгород-Сіверського району (Рис. 1, 2).

Він народився 20 вересня 1929 р. у с. Савинках Корюківського району Чернігівської області. Деякий час працював у м. Добропілля Донецької області як шахтар-підривник. У 1955 р. закінчив Городнянську середню школу робітничої молоді, а потім Харківський державний університет. З 1965 р. вчителював у Смяцькій середньої школи, став Відмінником народної освіти.

Зацікавленість минувиною спонукала його до співпраці з науковцями – істориками та археологами. Він брав участь у розкопках на території Чернігівської та Сумської областей у складі археологічних експедицій Інституту археології АН СРСР [1]. Згодом, отримавши дозвіл від Інституту археології АН УРСР,

Рис. 2. Експозиція Новгород-Сіверського музею,
присвячена І.Ф. Іванченку

він разом з учнями Смяцької середньої школи започаткував обстеження пам'яток на узбережжі Десни, Судості, Зноби, Свиги, Смячки, Торкни, Роми, Сейму, Убеді [2]. На цій території було виявлено понад 100 поселень з численними унікальними знахідками [3].

Пам'ятки доби палеоліту були виявлені І.Ф. Іванченком на правому березі річки Смячки, безпосередньо у с. Смяч, непо-

далік від мосту, котрий веде на Загреблю (вул. Зарічна) [3]. Навесні 1990 р. в ярузі біля с. Мамекино було знайдено кремнієвий гостроконечник і призматичний нуклеус, які І.Ф. Іванченко та науковці Ленінградського університету попередньо віднесли до муст'єрської культури. Загалом на Новгород-Сіверщині було виявлено сім пунктів із залишками артефактів муст'єрської культури [10].

Мезолітичні пам'ятки регіону досліджувала у 1977 р. експедиція Інституту археології АН УРСР на чолі з доктором історичних наук, професором Д.Я.Телегіним, у роботі якої також брав І.Ф. Іванченко разом з учнями своєї школи [4].

Як зазначали сучасники, «слід пригадати знахідки з Урочища Крейда та Грязьки поблизу с. Мамекиного Новгород-Сіверського району, де місцевий красзнавець І.Ф.Іванченко виявив широкі трикутники, високі трапецевидні та ромбовидні вістря, які за технікою виготовлення нагадують пісочнорівські» [5, с. 118–119].

Неолітичні стоянки були виявлені І.Ф. Іванченком у кількох пунктах Новгород-Сіверського району на надзаплавних берегах річок, на дюнах і у заплавних майданчиках, зокрема у заплаві Судості і Десни (урочище Гарбузове) поблизу села Ленків [3]. І.Ф. Іванченко зафіксував поселення нового кам'яного віку на правому березі Десни на піщаній дюні поблизу с. Кремський Бугор і на піщаній дюні у гирлі річки Смячки, а також на лівому березі Десни, у гирлі річки Свига поблизу с. Боровичі й навпроти с. Бирине в урочищі Лиса гора. Він також виявив поселення бронзового віку на лівому березі Десни, вище села Остроушки [7].

Серед численних знахідок переважали фрагменти кераміки мар'янівської та шнурової культур. Кераміку з відтиском шнура було виявлено І.Ф. Іванченком на лівому березі Десни біля с. Рогівка, а товстостінну кераміку бронзового віку – на правому

березі Десни, трохи вище села Ленків [7]. Артефакти багатова-
ликової та бондарихінської культур епохи бронзи були виявлені
біля с. Дробишеве, а поблизу с. Савинків – матеріали лебедів-
ської культури [3].

У ранньому залізному віці, північніше Сейму, проживали
племена юхнівської культури, які залишили по собі городища.
У Середньому Подесенні юхнівську (деснинську) культуру
змінюють ранньослов'янські древності пізньо-зарубінецького
типу. Поселення цієї культури, а також безкурганний могильник
було виявлено в гирлі річки Смячки [7].

На території чернігівського Подесення було виявлено і
частково розкопано понад три десятки слов'янських поселень,
городищ і чотири могильники – два в урочищі Целіков Бугор,
по одному біля Дігтярівки і Кириївки. Могильник, виявлений
І.Ф. Іванченком влітку 1980 р., знаходиться поблизу с. Лісконо-
ги, в урочищі Хутір. Саме урочище – це піщаний правий берег
Десни висотою понад 4 м, що за 100 м на південь від села і за
1 км на північ від гирла річки Смяч [1].

Пізньозарубінецькі старожитності було виявлено біля Крем-
ського Бугра, де знайдено і кераміку XII ст. Місцеві мешканці
на поселеннях біля села Кремський Бугор зібрали кілька сотень
намистин, якими прикрашали себе красуні середньовіччя [7].

І.Ф. Іванченко у 1974 р. здійснив археологічну розвідку по-
близу с. Гусавка Менського району. Тут, в урочищі Шупиків па-
горб, він натрапив на сліди слов'янського поселення, а згодом
виявив цікаву знахідку – ливарну форму, виготовлену з добре
вимішаної глини, довжиною приблизно 6 см, а шириною і ви-
сотою 5 і 2,5 см. Матриці розташовані з двох боків, кожна має
форму квітки з трьома пелюстками у профіль. Знахідка відно-
ситься до часів київської культури, що існувала у другій чверті
першого тисячоліття нової ери.

Про місцеве металургійне виробництво пізнішого часу

можна говорити на підставі знайдених на правому березі річки Роми, поблизу Ленькова, сопла і шлаків. Сопло використовувалось для виробництва заліза. Кінець його, що входив у горн, був вкритий шлаком. Сировиною слугували місцеві болотні та озерні руди.

Сережка, перстень, намисто і частина скляного браслету були виявлені на правому березі річки Убідь поблизу Рудні Сосницького району, біля сіл Смяч, Колос Новгород-Сіверського району та в самому місті. Ці речі, за винятком намиста, прикрашені лінійним орнаментом, і відносяться до часу існування Новгород-Сіверського князівства.

Найбільшого розвитку тоді набули гончарство, прядіння, ткацтво. У всіх виявлених поселеннях зустрічалася значна кількість керамічних виробів. Серед знахідок чимало прясел, які клали й у домовини [8].

За ініціативи І.Ф. Іванченка у с. Смяч було створено музей. У паспорті, виданому Чернігівським обласним управлінням культури 1 січня 1979 р., зазначено, що ця музейна кімната при середній школі має археологічний профіль. Загальна кількість експонатів натовді становила 1500, з них оригінальних 566, в експозиції було представлено 730. Постійний актив – 12 осіб на чолі з учителем. Методичне керівництво музейною кімнатою здійснювали Чернігівський історичний та Новгород-Сіверський краєзнавчий музеї [11].

Розуміючи вагоме значення археологічних знахідок для дослідження історії Сіверщини, в середині 1990-х рр. І.Ф. Іванченко передав значну частину колекції музею на постійне зберігання до краєзнавчого відділу Новгород-Сіверського історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім». Знаряддя праці, кераміка, крем'яні вістря стріл, зброя епохи неоліту, бронзи та раннього залізного віку, представлені в музейній експозиції, викликають значний інтерес у відвідувачів.

І.Ф. Іванченко вів активну громадську роботу, листувався з ученими АН УРСР і АН СРСР, очолював місцеву організацію Українського товариства охорони пам'яток історії і культури, часто виступав з лекціями. Сумлінна праця І.Ф. Іванченко відзначена багатьма нагородами.

Джерела та література

1. Іванченко І.Ф. Цінна археологічна знахідка. Безкурганний могильник біля с. Лісконоги. *Радянське Полісся*. 1980. 11 вересня.
2. Відкритий лист №125/26 від 12 травня 1974 року. Фонди Новгород-Сіверського історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім».
3. Іванченко І.Ф. Досліджено в Подесенні. *Радянське Полісся*. 1992. 13 червня.
4. Фонди Новгород-Сіверського історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім».
5. Красницький Ю. Нові знахідки. *Радянське Полісся*. 1977. 3 вересня.
6. Археология СССР. Мезолит. Москва: Наука, 1989. 352 с.
7. Іванченко І.Ф. Стародавні поселення на Десні. *Радянське Полісся*. 1969. 17 травня.
8. Іванченко І.Ф. У вжитку слов'ян. *Радянське Полісся*. 1992. 29 серпня.
9. Первые научные чтения. *Тезисы докладов и сообщений*. Новгород-Северский. 1991. 45 с.
10. Сапон В. Експонат із палеоліту? *Деснянська правда*. 1991. 2 березня
11. Фонди Новгород-Сіверського історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім».

УДК 94 (477):908

Микола Кокшайкін

З ІСТОРІЇ СЕЛА ПОГРЕБКИ

У статті висвітлено історію села Погребки від першої згадки в джерелах до сучасності.

Ключові слова: краєзнавство, с. Погребки, с. Коротченкове, Сумська область.

Село Погребки (до 1969 р. Погрібки, з 1969 по 2016 рр. – Корótченкове) входить до складу Шосткинської міської громади Шосткинського району і розташоване у північно-західній частині Сумської області на лівому березі річки Віть (старе русло річки Десна) та її притоки річки Свирж. Населення села на тепер становить 619 осіб.

Село Погребки вперше згадується як «селище Погребки» у жалуваній грамоті Івана IV (Грозного) 1551 р. Новгород-Сіверському Спаському монастирю. Вона визначала північну межу бортного угіддя Спаського монастиря на лівому березі Десни – «а рубеж тому ухожью по реке Десне по правый берег от Ивотского устья по селище Погребки да по речку по Шостку до устья по речке по Ивоте» [2, с.145]

Після переходу Сіверських земель до Речі Посполитої за Деулінським перемир'ям 1618 р. Погребки були передані Домініканському монастирю [3, с. 375].

Після Української революції середини XVII ст. с. Погребки 2 лютого 1670 р. було закріплено Лазарем Барановичем за Новгород-Сіверським Спасо-Преображенським монастирем. При розподілі церковних володінь між Чернігівською архієпископією та Новгород-Сіверською архімандрією, який відбувся 6 серпня 1673 р., село було передано Чернігівській архієпископії

та 21 серпня 1673 р. закріплено за Борисоглібським кафедральним монастирем універсалом гетьмана Івана Самойловича, а 26 червня 1688 р. царською грамотою [4, с. 105].

У селі Погребки була своя церква, одна з найперших, яку поставив Новгород-Сіверський Спаський монастир на лівому березі Десни. Козаки відновили церкву в мальовничому місці при впадіння Свіржа в Десну й назвали її в ім'я Покрови Божої Матері. Погребські козаки мали свого отамана та курінь, до складу якого входили й остроушкинські козаки. Курінь підпорядковувалися сотнику Новгород-Сіверської сотні Стародубського полку.

Під час Північної війни з 26 по 31 жовтня 1708 р. у селі перебував цар Петро І. Його штаб-квартира знаходилася неподалік Покровської церкви в хаті козака Мальчица, а згодом – Корейши. Саме тут 30 жовтня відбулася нарада щодо захоплення козацької столиці Батурина [7, с. 4].

На час проведення ревізії 1723 р. Борисоглібський кафедральний монастир володів у с. Погребках 20 дворами та 12 хатами бобилів, а козаки – 17 дворами [5, с. 226]. Згідно з так званим Рум'янцевським описом 1765–1769 рр. монастир володів у селі 27 дворами та 1 бездвірною хатою, а козаки 17 дворами [6, с. 830].

За даними Опису Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр., с. Погребки Новгород-Сіверської сотні Стародубського полку стояло на узгір'ю на річці Свірж, за 2 версти від слобідки Остроушки. У Погребках була дерев'яна церква, 2 священики та 2 церковні причетники, а також 36 дворів та 91 хата, з яких Борисоглібському кафедральному монастирю належали 13 дворів та 46 хат, козакам – 4 двори та 13 хат, підпомічникам – 16 дворів та 27 хат, різночинницьким підсусідкам – 3 двори та 5 хат. У селі проживали 95 обивателів зі своїми сім'ями, більшість з яких займалися вирощуванням зернових, конопель та інших сільсько-

господарських культур, а також виготовленням пеньки та олії. Козаки продавали свою продукцію в Новгороді-Сіверському, селяни здавали пеньку в монастирську економію, а зерно та олію також продавали у Новгороді-Сіверському [8, с. 372].

Після прийняття 10 квітня 1786 р. Катериною II указу «Про штати Київської, Чернігівської та Новгород-Сіверської єпархій» с. Погребки було вилучено у Борисоглібського кафедрального монастиря та передано до казенного відомства [9, с. 87].

Відтоді частина місцевих жителів перебувала у відомстві скарбниці, мала статус державних селян і платила грошовий податок. У 1795 р. у с. Погребках проживали 88 душ козаків, 151 – казенних селян та 22 – приватновласницьких селян. Частина з них перебувала у власності бунчукового товариша М.І. Трусевича, який у 1783 р. володів у селі 3 кріпаками та 3 кріпачками [10, с. 76–77].

Напередодні скасування кріпосного права, у 1859 р. у с. Погребках було 112 дворів, у яких мешкали 756 жителів. Частина з них під час скасування кріпосного права отримала свободу та ділянки землі площею від 1,5 до 3 десятин на двір. Незабаром після цього були врегульовані і поземельні відносини державних селян, за якими наприкінці 60-х рр. XIX ст. були закріплені земельні наділи.

У пореформений час у селі діяли 3 вітряки та річкова пристань, з якої у 1859–1862 рр. щорічно відпускалося вантажів на 85386 руб., з них спирту на 73626 крб., лісових виробів на 2643 крб., бичови на 3240 крб., олії пісної на 1961 крб., паперу на 980 крб [11, с. 137].

Дерев'яна церква у с. Погребки позначена на карті 1820 р. з боку дороги з Новгорода-Сіверського через Остроушки на Івот. На трьохверстовій карті Шуберта 1863 р. церква позначена посеред села над притокою Свирж.

У жовтні 1860 р. при Покровській церкві запрацювала цер-

ковно-приходська школа. У ній був один вчитель та 43 учні (34 хлопчики та 9 дівчаток) [12, с. 174].

У липні 1889 р. Покровська церква у с. Погребках згоріла. «Черниговские епархиальные известия» опублікували «Определение Черниговской духовной консистории», в якому мовилося: «Притч и староста Покровской церкви с. Погребки Новгород-Северского уезда донесли Епархиальному началству для зависящего распоряжение, что происшедшим в их селе пожаром уничтожена церковь и 110 обывательских дворов со всем движимым имуществом; вследствие такого несчастья и настоящего голодающего бедствия прихожане лишены всяких средств к устройству у себя нового храма. По вниманию к таковым тяжким состоятельствам жителей... Черниговская духовная консистория... предписывает благочинным предложить подведомственному духовенству пригласить и своих прихожан, приносить посильную лепту на столь святое и Богоугодное дело – устройство храма – места утешения несчастных» [13, с.102].

Того ж таки року з'явилося повідомлення, що «Преосвященнейший Вениамин, Епископ Черниговский и Нежинский... преподал архипастырское благословение действительному статскому советнику Николе Артемьевичу Терещенко за пожертвование в мае сего года 500 рублей на устройство новой церкви в с. Погребки Новгород-Северского уезда, вместо сгоревшей в июле 1889 года [13, с. 586].

29 вересня 1892 р. відбулося освячення новозбудованого храму «во имя Покрова Пресвятой Богородицы» [13, с. 1011–1016]. Відбудована церква нагадувала своєю красою хрещату Миколаївську церкву (1781 р.) в селі Комані, хоча була дещо більша й значно вища за Команську. Ці церкви стояли навпроти одна однієї на протилежних берегах р. Десни.

У Погребській Покровській церкві знаходилася чудотворна ікона Богоматері з Предвічним Младенцем, така ж сама, як у кам'яній мазепинській Покровській церкві у с. Дегтярівці [14, с. 47].

Після відбудови Покровської церкви у 1899 р. знов відкрилася церковно-приходська школа, яка розмішувалася у будинку М. Мойсеєнка. Вчителем у ній був О.С. Мойсеєнко, який отримав освіту у Воздвиженському братстві М.М. Неплюєва. У цій школі навчалися 22 хлопчики. У 1904–1905 рр. коштом Новгород-Сіверського земства було побудовано спеціальне приміщення для школи, яка відкрилася 7 грудня 1905 р. Завідувала нею М.М. Балобан, а першими вчителями були Г.М. Ржановська та Є.К. Миротморцева. У цій школі навчалися діти с. Погребки та сусіднього с. Остроушки. Батьки учнів сплачували 50 коп. на рік [7, с. 26].

За страховим описом 1910 р., дерев'яна Покровська церква стояла на цегляному цоколі, була зовні обшита тесом і пофарбована олійною фарбою, у середині також пофарбована білою олійною фарбою; покрита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Довжина церкви становила 7 сажнів (14,9 м), ширина – 7 сажнів (14,9 м), висота до верху карниза – 7 сажнів (14,9 м). На церкві була одна велика глава. Великих вікон – 25, малих – 4; дверей зовнішніх, обшитих залізом – 3 та 1 внутрішні двері. Іконостас був довжиною у 6 та $\frac{1}{2}$ аршина (4,6 м), висотою – 15 аршин (10,7 м). Церква була холодна. Найближча житлова будівля знаходилася за 20 сажнів (43 м) від церкви з південного боку і належала священику (протоієрею) В. Рклицькому, а з південного боку церкви знаходився за 25 сажнів (53 м) будинок псаломщика Калиновського. Дзвіниця стояла на цегляному цоколі, була зовні обшита тесом і пофарбована олійною фарбою, в три яруси, загальною висотою до верху карниза 8 сажнів (17 м), довжиною та шириною у 7 аршин (5x5 м), зверху покрита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою.

Страхова вартість Покровської церкви разом з іконостасом у 1910 р. становила 7500 руб., дзвіниці – 500 руб., разом – 8000 руб. До складу страхової пожежної комісії 18 серпня 1910 р. входили два священики Покровської церкви О. Кедров та

І. Яновський, псаломщик І. Калиновський, церковний староста І. Шеварницький, три представники від прихожан – Л. Фролов, Ф. Коротченко та М. Моїсеєнко [15, арк. 697/11].

У 1918 р. у лісових районах на північ від Шостки у селах Івот, Погребки, Прокопівка, Бірин, Антонівка та інших формувалися загони червоних партизанів, у створенні яких брали активну участь Д.С. Коротченко, Т.В. Черняк та С.В. Ромченко. У серпні 1918 р. партизани підірвали у Шостці порохований склад, у якому знаходилося близько 40 тисяч пудів пороху. У вересні розгромили німецький загін та штаб у с. Дробишов, а згодом на річці Десна захопили пароплав «Рассвет» зі зброєю та боеприпасами [16, с. 2].

У січні 1918 р. у с. Погребках було встановлено радянську владу, а на початку 1919 р. організовано Комітет бідноти, головою якого обрали Д. П. Стегайла. Земельна комісія розподілила між селянами землю. Виникло споживче товариство. Відкрилися бібліотека та хата-читальня. У квітні 1919 р. було створено сільськогосподарську артіль, до якої увійшли 32 працездатні чоловіки. Влітку 1920 р. у селі виник Комітет незаможних селян.

У серпні 1920 р. с. Погребки у складі Івотської волості відійшли до новоутвореного Шосткинського повіту, а у 1923 р. – до Шосткинського району Новгород-Сіверського округу.

У 1921 р. у селі було відкрито медичний пункт, в якому працювали фельдшер і акушерка, а у 1925 р. відкрилися початкова школа та школа лікнепу.

На початку 1929 р. в селі був створений колгосп «Червоний партизан». У 1931 р. виникла артіль «Волна революції», яка того ж таки року об'єдналася з колгоспом «Червоний партизан». Колгосп очолив Д. А. Фатун [17, с. 619].

У 1930 р. загальні збори селян колгоспу «Червоний партизан» прийняли рішення про закриття церкви. Голова колгоспу Д.А. Фатун наказав у 1932 р. перебудувати церкву у колгоспний клуб [18, арк. 26].

У 1932 р. початкову школу в селі було перетворено у семирічну. У 1940 р. в ній навчалися понад 200 учнів і працювали 9 вчителів. Зростав культурний рівень, поліпшилося медичне обслуговування, діяла лікарня на 7 ліжок, в якій працювали 5 медпрацівників.

У 1938 р. у господарстві було 300 коней, понад 200 корів, 1000 овець, 120 бджолосімей. Були побудовані добротні господарські приміщення.

Молочнотоварна ферма с. Погребки у 1940 р. брала участь у Всесоюзній виставці сільського господарства.

У червні – липні 1941 р. більшість чоловіків пішли на фронт і в партизанські загони [17, с. 620]. 26 серпня об 11 год. 30 хв. 6-й танковий полк «Нойруппен» 2-ї танкової групи вермахту захопив 800-метровий автогужетранспортний міст Новгород-Сіверський – Остроушки та село Остроушки [20, с. 191] і зробив терміновий марш-кидок через с. Погребки у сторону с. Пирогівка з метою захоплення залізничного мосту. Але у той день ударна група 6-го танкового полку вермахту тільки пройшла через с. Погребки, не зупиняючись у ньому. Лише 3 розвідники-диверсанти, переодягнені у червоноармійські однострої, які їхали на радянському мотоциклі у авангарді колони, на декілька хвилин зупинилися біля сільської ради вивалили телефонний апарат та телефонні дроти від сільради до найближчого стовпа [21, с. 185–187]. 30 серпня 1941 р. підрозділ вермахту увійшов до села.

5 вересня 1943 р. частини 6-ї гвардійської стрілецької дивізії під командуванням генерал-майора Д. П. Онупрієнка визволили с. Погребки від окупантів [17, с. 620].

У 1941–1945 рр. на фронтах воювали 223 жителів села, з яких 147 загинули. 173 фронтовики за мужність та відвагу були відзначені державними нагородами. Серед них сержант М.Н. Фролов, якому 17 квітня 1945 р. було посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Одразу після звільнення села відновили роботу сільська рада і правління колгоспу. Відкрилися лікарня, амбулаторія, клуб та бібліотека, почалися заняття у школі.

Під час окупації загарбники вилучили 456 голів великої рогатої худоби і коней, спалили господарські будівлі. Після їх вигнання у колгоспі залишилося лише 10 коней, машин не було, відтак колгоспники орали поле коровами. Завдяки допомозі держави у 1947 р. колгосп відновив посівні площі, а валові збори зернових і технічних культур досягли довоєнного рівня.

У 1950 р. колгоспи с. Погребки та сусіднього с. Свірж об'єдналися в один під назвою «Більшовик». Головою колгоспу було обрано К.Є. Цибенка, який раніше працював начальником управління Міністерства сільського господарства УРСР. У 1956 р. до колгоспу «Більшовик» приєдналася артіль ім. Кірова с. Остроушки. Відтоді господарство мало 5668 га землі, з яких орної – 3351 га, та сіножатей і пасовищ – 1022 га. У заплавах річок Десни та Івотки було осушено близько 300 га заболочених земель. Замість маловрожайних ярих пшениці та ячменю розширювалися посіви озимої пшениці, кукурудзи та бобових культур. З 1951 р. почали вирощувати кормовий люпин. Лише у 1953–1954 рр. колгосп відправив понад 200 т насіння люпину колгоспам України, Литви та РРФСР. У 1951–1955 рр. посівні площі під озимою пшеницею зросли у шість разів. Значне місце у сівозміні посіли коноплі. Молочні ферми поповнилися високопродуктивними коровами лебединської та холмогорської порід, а свиноферми – поголів'ям свиней кролевецької породи. Для худоби були побудовані добротні приміщення, обладнані автонапувалками та електродоїльними агрегатами.

У 1953 р. сільську семирічну школу було перетворено у середню, в якій навчалися 232 учні й працював 21 учитель.

У 1950-х рр. колгосп неодноразово був учасником Всесоюзної виставки сільського господарства. У 1958 р. 17 колгосп-

ників удостоєно високих урядових нагород, а голові колгоспу К. О. Цибенку присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Коштом колгоспу було побудовано лікарню на 50 ліжок, в якій працювали 20 медпрацівників, у тому числі 2 лікарі, а також новий будинок культури із залом на 550 місць.

У 1969 р. с. Погребки було перейменовано у с. Коротченкове на честь його уродженця Голови Президії Верховної Ради УРСР, Героя Соціалістичної Праці Д. С. Короченка (1894–1969) [17, с. 621–623].

4 грудня 1971 р. біля нового Будинку культури було встановлено бюст видатного земляка [22, с. 1], а 28 листопада 1973 р. відкрито Меморіальний музей Д.С. Коротченка [23, с. 2].

Розвиток сільськогосподарського виробництва, зростання доходів та капіталовкладень забезпечили створення міцної матеріально-технічної бази. У 1972 р. господарство мало 38 тракторів, 7 комбайнів, 30 вантажних автомашин, понад 100 електромоторів та багато іншої техніки [17, с. 623].

У 1987 р. старий сільський клуб, у який перебудували колишню Покровську церкву, згорів [24, с. 335].

Після введення в дію законів про декомунізацію у 2016 р. село було перейменоване у Погребки, а бюст Д.С. Коротченка разом з гранітним постаментом переданий Державному історико-культурному заповіднику у м. Путивль і у 2019 р. встановлений у музеї «Парк тоталітарного періоду» у Спадщанському лісі.

Джерела та література

1. <https://uk.wikipedia.org/wiki/Погребки>
2. Русіна О.Б. Грамоти Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирю. *Український археографічний збірник*. Нова серія. Київ: Наукова думка, 1992 Т. 5. Вип. 2.
3. Левобережная Украина в XV–XVII ст. Очерк колонизации. *Киевская старина*. 1896. Т. LIII.
4. Курдюмов М.Г. Описание актов, хранящихся в Императорской Археографической комиссии. Санкт-Петербург, 1906.

5. Лазаревский А. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Киев, 1888. Том 1. Полк Стародубский.
6. Константинович Н. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Полк Стародубский. Чернигов, 1875. Вып. 3.
7. Віктор Терлецький. Село Погрібки (Сторінки історії та життя й діяльність його мешканців). Шостка, 2018.
8. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). Київ, 1931.
9. Полное собрание законов Российской империи. Т. 22. Санкт-Петербург, 1830; Юбилейный сборник в память 900-летия епископской кафедры в г. Чернигове. Чернигов, 1893.
10. Лазаревский А. Списки черниговских дворян. Чернигов, 1890.
11. Географическо-статистический словарь Российской Империи. Санкт-Петербург, 1873. Т. 4.
12. Список о школах, заведённых до 1861 года при церквах Черниговской епархии, в которых состояло до 25 и более учеников и учениц. *Черниговские епархиальные известия*. Часть неофициальная. 1861. №14.
13. *Черниговские епархиальные известия*. 1892
14. Календарь Черниговской губернии на 1906 год. Чернигов, 1905
15. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі. Ф. 799. Оп. 33. Спр. 2339.
16. Успенский П. Шосткинщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции. *Советское Полесье*. 1966. № 3(5178). 5 января.
17. Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. Київ, 1973.
18. Коротка історія села Погрібки. Рукопис. 1947.
19. Село над Десною. *Зоря*. 1948 р. 25 січня.
20. Kriegstagebuch Nr.3 der 3.Panzer-Division. Abt.1a. 1.Teil.
21. Семерня В., Шишков С. Грекине – колыска життя. Шостка, 2019.
22. Открытие памятника Д.С.Коротченко. *Советское Полесье*. 1971. 7 грудня. № 195(6685).
23. Сегодня открытие музея. *Советское Полесье*. 1973. 28 листопада. № 190(7096).
24. Книга Пам'яті Сумської області: в 3-х т. Т. 2: Зруйновані храми Сумщини. Мартиролог втрачених святинь / Авт.-упорядн. О. М. Корнієнко. Суми: Ярославна, 2007.

УДК 378

Людмила Артемова

ДО 150-РІЧЧЯ ГЛУХІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

У статті висвітлено основні етапи історії Глухівського національного педагогічного університету, заснованого у 1874 р. за безпосередньої участі підприємця і громадського діяча Миколи Терещенка.

Ключові слова: Глухів, Микола Терещенко, учительський інститут, педагогічна освіта.

Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка веде свій родовід від 1874 р., коли у Глухові було відкрито учительський інститут. Учительські інститути виникли в умовах реформування системи освіти у відповідь на гострий брак педагогічних кадрів, котрі конче були необхідні для підвищення рівня грамотності населення. Загалом у другій половині XIX ст. було відкрито 9 подібних навчальних закладів у Москві, Санкт-Петербурзі, Тифлісі, Глухові, Феодосії, Вільно, Белгороді, Казані та Оренбурзі [1].

Рішення про створення закладу було прийнято у 1873 р., коли Глухів відвідали міністр народної освіти Російської імперії граф Д. Толстой та попечитель Київського навчального округу П. Антонович.

У ході цього візиту керівництву Глухівського повітового земства, за підтримки М. Терещенка – знаного мецената і благодійника, котрий протягом 1860–1872 рр. був міським головою, – вдалося переконати міністра народної освіти Російської імперії заснувати ще один учительський інститут саме у Глухові [1].

У заявах-обґрунтуваннях М. Терещенка, зокрема, зазначалося, що «такой рассадник образовательной силы принесет гро-

мадну пользу местному населению, несомненно повлияет на благосостояние города» [2].

Він також зауважив, що «земство может уступить под институт оконченное вчерне каменное здание на земской усадьбе, предназначенное для больницы. Каменное здание и указываемая мною часть усадьбы стоят земству 20 тысяч рублей. К участию в этой жертве следует пригласить городское общество. Если город согласится, в свою очередь, дать земству, взамен предполагаемой затраты, 10 тысяч рублей, тогда жертвы будут равносильны, хотя материальные выгоды с открытием института останутся преимущественно за городом» [2].

Для новоствореного закладу Глухівське повітове земство пожертвувало недобудований корпус земської лікарні на розі вулиць Києво-Московської і Квасницької. Після того, як будівництво було завершено, будівля, в якій розташувався Глухівський учительський інститут, була передана Міністерству народної освіти.

21 вересня 1874 р. відбулося офіційне відкриття Глухівського учительського інституту. Курс навчання у ньому становив три роки. Заклад був закритим (з обов'язковим проживанням студентів у гуртожитку). Вступати до навчального закладу могли тільки юнаки. Першого року було подано 66 заяв, на екзамени з'явилися 39 абітурієнтів. Зараховано було 25 осіб різного віку (7 чоловіків із гімназії, 2 з духовної семінарії, 12 з повітових училищ і 4 чоловіки з домашньою освітою). Першим директором учительського інституту був призначений інспектор народних училищ Київського навчального округу колезький радник О. Белявський, який очолював заклад до 1893 року [1].

У подальшому загальна кількість студентів становила не більше 75 осіб. 60 з них перебували на повному утриманні Міністерства освіти, а 15 вакансій надавалися іншим відомствам, міським товариствам, земствам та приватним особам.

Здобувачі освіти в учительському інституті вивчали закон Божий, російську мову і цекровнослов'янське читання, ариф-

метику та початки алгебри, геометрію, географію, російську та загальну історію, природничу історію, фізику, педагогіку, дидактику, чистописання, креслення, малювання, спів, гімнастику. Студенти третього курсу проходили педагогічну практику у докласному міському училищі.

Глухівський учительський інститут готував учителів для міських училищ. Це були педагогічні кадри широкого профілю (один і той же учитель викладав декілька предметів – історію, математику, фізику, мову, літературу тощо). Після закінчення учительського інституту кожен випускник зобов'язувався 6 років відпрацювати «в должности учителя высшего начального училища по назначению учебного начальства за полученное им за казенный счет воспитание в Глуховском учительском институте». Якщо вихованець не бажав їхати за призначенням, він мав повернути «государственному казначейству затраченную на его содержание сумму – пятьсот двадцать пять рублей» (дані за 1911–1914 рр.) [3].

Після жовтневого перевороту учительський інститут у Глухові, змінюючи свої назви – педагогічний інститут, педагогічні курси, педагогічний технікум, інститут соціального виховання, не змінював свій профіль, продовжував функціонувати, пристосовуючись до нових соціально-економічних умов та політичних викликів.

У 2008 р. Глухівському педагогічному університету було присвоєно ім'я видатного кінорежисера, кіносценариста, письменника і громадського діяча О. Довженка, який навчався у Глухівському учительському інституті протягом 1911–1914 рр. У тому ж таки році університет отримав статус національного.

Закладені півтора століття тому традиції підготовки педагогічних кадрів продовжуються. На сьогодні Глухівський національний педагогічний університет ім. О. Довженка забезпечує підготовку педагогічних кадрів за 16 напрямками і спеціальностями за освітньо-кваліфікаційними рівнями «Бакалавр», «Спеціаліст», «Магістр». На базі університету функціонує аспірантура [4].

За свою історію існування навчальний заклад підготував понад 25 тисяч учителів. Серед знаних випускників педагогічного вузу кіносценарист та український письменник О. Довженко, український письменник і педагог С. Васильченко, білоруський поет, перекладач, публіцист Я. Журба, письменник С. Сергєєв-Ценський, український політичний діяч, міністр пошти і телеграфу УНР І. С. Паливода, академіки НАН України С. Шаповаленко і Ф. Овчаренко, академік НАПН України М. Вашуленко та інші [4].

Глухівський національний педагогічний університет ім. О. Довженка залишається надійним форпостом на українсько-російському прикордонні, відіграючи важливу роль не лише у розвитку педагогічної науки та освіти, але й у загальному культурно-соціальному поступі регіону та всієї країни в цілому.

Джерела та література

1. Кудлай Є. Глухівський національний педагогічний університет – найстаріший заклад вищої педагогічної освіти України. *Данкор онлайн* : вебсайт. URL: <https://dancor.sumy.ua/articles/community/436976>
2. Свод постановлений Глуховского уездного земства по народному образованию за 1865–1895 гг. Чернигов: Издание Губернского земства, 1899. 411 с.
3. Ляшко І. Університет для бідних. *Соборний майдан*. 2024. № 1. С. 5.
4. Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка. *Вікіпедія* : вебсайт. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BB%D1%83%D1%85%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BD%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D1%83%D0%BD%D1%96%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%81%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%82_%D1%96%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%96_%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%B0_%D0%94%D0%BE%D0%B2%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%B0_

УДК 069

Юлія Фурсова

**З ДОСВІДУ ВИСТАВКОВО-ЕКСПОЗИЦІЙНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА
«ГЕТЬМАНСЬКА СТОЛИЦЯ» У ВИСВІТЛЕННІ
ДІЯЛЬНОСТІ ГЕТЬМАНА КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО**

У статті розкрито один з важливих напрямів діяльності Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» – виставково-експозиційний. Наведені приклади виставкової діяльності заповідника у висвітленні постаті гетьмана Кирила Розумовського та співпраці з провідними музейними закладами України.

Ключові слова: Національний заповідник «Гетьманська столиця», Батурин, Кирило Розумовський, виставки, експозиційна робота, музейний фонд, історико-культурна спадщина.

Російська військова агресія підсилила розуміння важливості збереження та популяризації пам'яток культури. Виставки є своєрідним обличчям музею, адже через експонування оригінальних речей та використання різних засобів з'являється можливість наочно продемонструвати нашу історію та культурну спадщину.

Національний заповідник «Гетьманська столиця» відіграє активну роль у створенні різноманітних виставок, які розкривають історію гетьманської столиці Батурина у XVII–XVIII ст. та діяльність гетьманів Івана Мазепи, Дем'яна Ігнатовича, Івана Самойловича, Кирила Розумовського.

Одним з найбільших підрозділів заповідника є Палац гетьмана Кирила Розумовського, загальна площа якого становить 2483 кв.м, а експозиційна 1065,3 кв.м.

Зазначимо, що палац гетьмана Кирила Розумовського з моменту побудови жодного разу не використовувався за призначенням. Понад 100 років він перебував у занепаді, протягом цього часу було здійснено декілька спроб реставрацій, які лише убезпечили його від повного руйнування.

Відомою є ініціатива прямого нащадка гетьмана Кирила Розумовського – Каміла (1852–1917) щодо облаштування в палаці музею Батуринської старовини [1, с. 195–209]. За ініціативи Президента України Віктора Ющенка державним коштом та за благодійної участі українських меценатів упродовж 2003–2008 рр. тривала реставрація палацу з подальшим створенням у ньому музейної експозиції [2].

Вагомою складовою підготовки до відкриття у 2009 р. палацу гетьмана Кирила Розумовського була його музеєфікація. Колектив заповідника усвідомлював, що розкриття історії палацу невіддільне від історії гетьманської столиці – Батурина та постаті гетьмана Кирила Розумовського. Отже, була поставлена мета – розшукати предмети, пов'язані з історією палацу, гетьманом Кирилом Розумовським та його родиною.

*Вручення подарунку Грегором Розумовським
у день урочистого відкриття палацу Кирила Розумовського. 2009 р.*

Особливу допомогу в оформленні першої експозиції та виставок у палаці надав Герой України, директор Львівської національної галереї Борис Возницький (1926–2011), який посприяв передачі заповіднику частини експонатів з фондів Львівської національної галереї та надавав значну консультативну допомогу [3; 21].

Відкриття виставки «Останні роки життя Кирила Розумовського». 2023 р.

22 серпня 2009 р. відреставрований гетьманський палац та створена у ньому музейна експозиція були урочисто відкриті [4]. Того ж таки дня нащадок гетьмана Грегор Розумовський подарував палаш лейб-компанійський XVIII ст. з родинного зібрання. Цей експонат має унікальну історичну цінність, адже це одна з небагатьох речей, яку тримав у руках гетьман України Кирило Розумовський. У 2018 р. пан Грегор передав до Національного заповідника «Гетьманська столиця» універсал Кирила Розумовського про присвоєння чину сотника Переволоченського Стефану Лукомському, датований 9 жовтня 1763 р. Саме ці оригінальні предмети склали основу виставки «Кирило Розумовський – гетьман України», яка і досьогодні діє на постійній основі у палаці.

З метою створення нових виставок упродовж 2009–2022 рр. співробітники заповідника комунікували з провідними музейними закладами України: Львівською національною галереєю

імені Б. Г. Возницького, Львівським музеєм етнографії та народного промислу, Львівським історичним музеєм, Національним архітектурно-історичним заповідником «Чернігів стародавній», Чернігівським обласним історичним музеєм імені В.В. Тарновського, Конотопським міським краєзнавчим музеєм імені О.М. Лазаревського.

У 2013 р. з нагоди 285-ї річниці з дня народження гетьмана Кирила Розумовського була влаштована виставка «Останні роки життя Кирила Розумовського», на якій представлені оригінальні експонати – портрет Кирила Розумовського невідомого художника XVIII ст. з колекції Сімферопольського художнього музею, «Подвірна книга володінь Кирила Розумовського» за 1760 р. з колекції Конотопського міського краєзнавчого музею імені О.М. Лазаревського, скатерка родини гетьмана Кирила Розумовського другої половини XVIII ст. з колекції Чернігівського обласного історичного музею імені В.В. Тарновського, печатка суконної мануфактури Розумовських XIX ст. з колекції Націо-

Відкриття виставки «Слава примножена справами». 2018 р.

нального історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». Ці експонати були ретельно відібрані та проаналізовані співробітниками заповідника, тому кожен з них став підґрунтям для розкриття останніх років життя гетьмана Кирила Розумовського та його найближчого оточення.

У 2018 р. відзначалася 290-а річниця з дня народження гетьмана Кирила Розумовського. Саме тоді в інтер'єрі домової церкви палацу гетьмана була презентована виставка «Присядь же, брате, потужи...» [4]. Основою виставки стали збережені фрагменти надгробного пам'ятника гетьмана Кирила Розумовського авторства скульптора Івана Мартоса 1805 р. Вони були презентовані після довготривалої реставрації впродовж 2011–2017 рр. спеціалістами Національного науково-дослідного реставраційного центру України під керівництвом завідувача науково-дослідного відділу реставрації творів з кераміки та скла, кам'яної та гіпсової скульптури, художника-реставратора вищої кваліфікаційної категорії Т. Коваленко [5, с. 185–189].

Відкриття виставки «Під гетьманською булавою». 2020 р.

З 16 березня 2018 р. по 7 березня 2019 р. у співпраці з Національним архітектурно-історичним заповідником «Черні-

гів стародавній» було реалізовано виставковий проєкт «Слава примножена справами». Вперше у гетьманському палаці було презентовано 13 унікальних ікон XVIII ст. з іконостасу собору Різдва Богородиці у м. Козелець. Ці ікони є шедеврами та невід'ємною частиною культурної спадщини України. Для Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» важливо було їх презентувати саме у палаці гетьмана Кирила Розумовського та через них висвітлити внесок гетьмана в культурний спадок Гетьманщини і показати участь родини Розумовських у будівництві та оздобленні собору Різдва Богородиці у м. Козельці [6].

21 лютого 2020 р. з нагоди 270-ї річниці з дня обрання Кирила Розумовського гетьманом був презентований спільний з Чернігівським обласним історичним музеєм імені В.В. Тарновського виставковий проєкт «Під гетьманською булавою». Виставка тривала до 14 серпня 2020 р. Головні концептуальні ідеї виставки були спрямовані на розкриття важливості періоду Гетьманщини на прикладі діяльності Кирила Розумовського. Актуальним та важливим стало те, що вперше у стінах палацу були презентовані оригінальні документи XVIII ст., які стали наочним підтвердженням державотворчої діяльності К. Розумовського. З фондового зібрання Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського були представлені універсал Кирила Розумовського Григорію Теплову на земельну ділянку в Батурині від 3 грудня 1760 р. та універсал Кирила Розумовського Якову Тарнавському на села Харитонівку та Галку від 29 лютого 1752 р. З фондового зібрання Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» походив універсал гетьмана Кирила Розумовського про присвоєння чину сотника Переволоченського Стефану Лукомському від 9 жовтня 1763 р., подарований нащадком гетьмана Грегором Розумовським у 2018 р. На виставці також демонструвалася воскова фігура гетьмана Кирила Розумовського [7].

Створення виставок є важливою складовою діяльності музейних інституцій. Колектив Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» активно працює над створенням виставок та розуміє їх актуальність. Співпраця з провідними музейними установами України також дає свій позитивний результат. Це створює потужний інформаційний простір навколо історії Батурина та приваблює відвідувачів.

Джерела та література

1. Лукомський Г. З української художньої спадщини. Київ: Українські пропілеї, 2004. 712 с.: іл.
2. Фурсова Ю. Батурин запрошує: Палац Кирила Розумовського після реставрації незмінно притягує поціновувачів історії і культури. *Україна молода*. Електронний ресурс.
<https://www.umoloda.kiev.ua/number/3492/164/135978/>.
3. Кіашко Л. В пам'яті назавжди. *Галицька брама*. 2016. Січень-березень. № 1–3.
4. Палац гетьмана Кирила Розумовського. *Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця»*. URL: <https://baturin-capital.gov.ua/museum/%D0%BF%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D1%86%D0%B3%D0%B5%D1%82%D1%8C%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B0-%D0%BA%D0%B8%D1%80%D0%B8%D0%BB%D0%B0-%D1%80%D0%BE%D0%B7%D1%83%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE/>.
4. Присядь же, брате, потужи. *Управління освіти і науки Чернігівської обласної адміністрації*. Електронний ресурс. <https://uon.cg.gov.ua/index.php?id=41778&tp=0>.
5. Пільтяй Н. Надгробок Кирила Розумовського: реставрація. *Батуринська старовина: збірник наукових праць*. Чернігів, 2020. Вип. 8 (12).
6. Слава примножена справами. *Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»*. URL: <https://oldchernihiv.com/slava-prymnozhenaspravamy/>.
7. Восковий, як живий: у Батурині відкрили виставку на честь 270-річчя гетьманства Кирила Розумовського. *Новинарня*. Електронний ресурс. <https://novynarnia.com/2020/02/21/rozumovsky/>.

УДК 930.2:94(477.51)«2022»

Тамара Дорохіна, Олександр Коваленко

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МЕШКАНЦІВ НОВГОРОДА-СІВЕРСЬКОГО ПІД ЧАС РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ У 2022 Р. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ УСНОІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)¹

У статті відтворено перебіг подій у м. Новгороді-Сіверському під час повномасштабної російської агресії в лютому – квітні 2022 р. на підставі свідчень місцевих мешканців. Встановлено, що ворог завдав збитків виробничій та соціально-культурній інфраструктурі міста, господарствам місцевих жителів, з'ясовано стратегію «виживання» містян в умовах ізоляції на початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну, їх патріотичне піднесення, згуртованість та взаємопідтримку. Практичне значення дослідження полягає у фіксації, накопиченні й первинному узагальненні фактичного матеріалу, що може прислужитися при формуванні джерельної бази та історіографічного підґрунтя для узагальнюючих праць з історії російсько-української війни.

Ключові слова: усноісторичні дослідження, Новгород-Сіверський, російсько-українська війна, респонденти, опір, ізоляція.

Навчально-науковий інституту історії та соціогуманітарних дисциплін Національного університету «Чернігівський колегі-

¹ Стаття виконана за результатами досліджень за темою «Регіональна історія та історіографія Північного Лівобережжя (Regional History and Historiography of the Northern Left Bank)». Державний реєстраційний номер: 0124U004755.

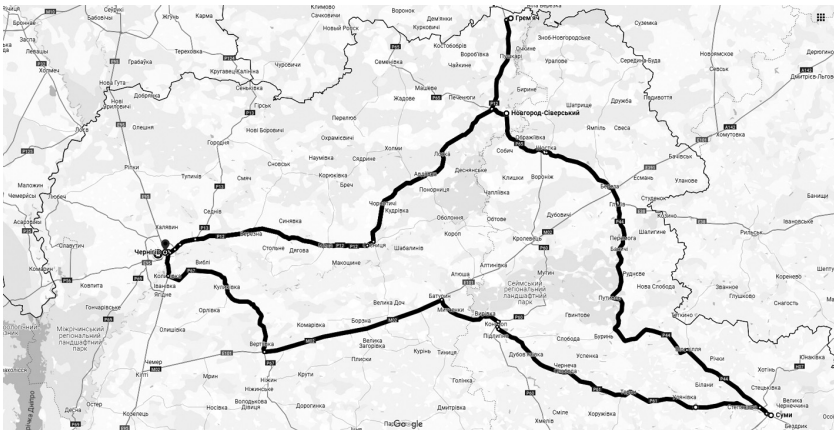
ум» імені Т.Г. Шевченка з літа 2022 р. проводить усноісторичні дослідження, присвячені вивченню повсякденного життя мешканців Чернігівщина в умовах повномасштабного російського вторгнення.

Керівники практики доценти Т.Ф. Дорохіна і С.А. Токарев, голова Чернігівської обласної організації Національної спілки краєзнавців України професор О.Б. Коваленко за участі завідувача відділу воєнно-історичних досліджень Інституту історії України НАН України доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України О.Є. Лисенка розробили два види опитувальників для респондентів – для тих, хто перебував в умовах тимчасової окупації, і для тих, хто знаходився в ізоляції від українського соціуму. Особлива увага була спрямована на емоційно-психологічний стан людей та особливості їхньої поведінки в складних умовах окупації/ізоляції.

24 лютого 2022 р. мешканці міста прокинулися від вибухів і незабаром дізналися, що неподалік рухається колона ворожої воєнної техніки. 24 лютого ЗСУ підірвали мости через р. Замглай за с. Киселівкою перед Черніговом та через р. Десну, який з'єднує Новгород-Сіверський район з Шосткинським районом Сумської області. Окупанти почали облаштовувати тимчасові переправи, наводити понтонні мости, але це не прискорило просування ворога: *«Новгород-Сіверський став для рашистів глухим кутом, бо дороги з нього нікуди не ведуть»*².

Окупанти розмістилася неподалік Новгорода-Сіверського на АЗС, облаштували там намет, встановили блок-пости. Рух було перекрито в обидва боки, не пропускали навіть авто швидкої допомоги. Відтак прикордонні села Новгород-Сіверського району 24 лютого були окуповані, а Новгород-Сіверський ізольований: *«Ми були відрізані від світу. Але ми ніколи не опукали руки,*

² Респондентка О. Хроленок

бо розуміли, що ми – північний форпост країни. З перших днів вторгнення Новгород-Сіверський був в облозі. Російські війська перекрили танками в'їзди та виїзди з міста»³. Респонденти розповіли, що російські військові спочатку думали, що їх тут зустрічатимуть з хлібом-сіллю і були налаштовані неагресивно. Містяни до них підходили і цікавилися, що вони роблять в Україні. Відповідь повторювалася майже у всіх – мовляв, приїхали рятувати українців від «нациків». На що люди відповідали: «А де ви тут бачили нациків? Не треба нас рятувати!». Були випадки, коли на блок-постах у місцевих мешканців забирали та розбивали телефони.

Городяни щодня здригалися від звуків повітряної тривоги, ховалися у льохах, споглядали ворожі літаки, які летіли у бік Чернігова: «Яка тоді лють наростала і... розпач від власного безсилля – не переказати словами»⁴. В окупованих селах росіяни почували себе упевнено, лояльно налаштованим жителям пропонували гуманітарну допомогу.

³ Там само.

⁴ Там само.

Військову районну адміністрацію з 15 березня 2022 р. очолив керівник райвідділу ДСНС А.М. Анікієнко (тодішній голова РДА і депутат Новгород-Сіверської міської ради Т. Молочко на початку війни залишив Новгород-Сіверщину). А.М. Анікієнко розповів про проблему, яка постала у перші дні повномасштабного вторгнення – відсутність у місті готівки: *«Термінали самообслуговування були заповнені коштами, але не працювали. Тоді ми спільно з міською радою за погодженням з ОВА привезли до них ключі, відкрили термінали та завантажили кошти в банкомат. У кожному банкоматі було близько одного мільйона гривень. Цих грошей вистачило буквально на один день. А потрібно ж було думати й над тим, як видати людям пенсію... Гроші були в Чернігові. Наші добровольці на власному транспорті поїхали в Чернігів, там завантажили кошти у рюкзаки, а це – близько 30 мільйонів гривень, і доставили їх в Новгород-Сіверський. Їхали партизанськими стежками, перепливали на човнах – це ціла історія. Таким чином вони двічі доставляли кошти, Готівка для нас була серйозним питанням, бо товари підприємці завозили, але без готівки вони не могли продавати, оскільки, знову ж таки, на оптових базах працювали тільки за «кеш». До того ж для багатьох пенсіонерів виплата пенсій була питанням виживання».*

Перший заступник голови Новгород-Сіверської районної військової адміністрації В.А. Шкарпітко розповів про події перших днів війни наступне: *«Того ж дня (авт. – 24 лютого) побіг до військкомату, щоб отримати зброю. Воєнком спочатку був на лікарняному, а потім з'ясувалося, що він виїхав на Бахмач. Молоді хлопці не знали, чи можна нам видавати зброю, сказали, що чекають команди також відступати. Це було десь о пів на восьму ранку 24 лютого. Потім підірвали міст на Шостку. Росіяни в саме місто не заходили. Впродовж наступних п'яти днів заходили на нашу територію через Грем'яч, звідки рухались*

трасою на Чернігів. Паралельно малими групами, обминаючи наше місто, намагались рухатись на Шостку, але, побачивши розлив і підірваний міст, повернули назад. Масовий рух колон техніки в цьому напрямку зупинився в десятих числах березня.

Поранених вони сюдою ще вивозили, але рух колон у напрямку Чернігова зупинився. Десь у двадцятих числах березня близько 300 їхніх «заходило» на цивільних машинах в Семенівку. У Новгород-Сіверський вони так і не зайшли. Гадаю, це було пов'язано з тим, що у нас формувався рух спротиву, були відповідні сутички, вони точно про це знали. Прикордонні села вони «кошмарили», шукали когось, грабували, але в саме місто не зайшли – або боялись, або не ставили собі за мету, чи просто не вистачало сил».

Заступник начальника РВА Т.М. Рева надавав допомогу керманичу району з питань безпеки та оборони. Створенням добровільного руху супротиву вони займалися, перебуваючи ще у стані окупації/ізоляції. «Оскільки була достатня кількість добровольців, яка бажала захищати країну та громаду, то ми сприяли їх згуртуванню, вирішенню документальних і технічних питань. Військових на той час тут не було, тут були виключно цивільні люди. З них було сформовано добровольче формування, яке нині є складовою сил територіальної оборони і успішно виконує завдання військового керівництва». На питання про наявність колаборантів у місті, заступник начальника РВА відповів: «Сказати, що тут проросійське населення, буде неправильно. Звісно, в родині не без виродка, і ми це бачили по авіаційних ударах, які хтось таки координував, однак це не масово. Населення у нас на 90 % проукраїнське. Якщо якісь випадки і були, то місцеві потім самотійно проводили «виховну роботу». Плюс тут активно працює наша Служба безпеки України. Під час окупації були непоодинокі випадки псування людьми ворожої техніки, у нас діяли партизани, хлопці навіть знищували воро-

гів летально. Ми володіли всіма розвідувальними даними, знали про рух техніки. Люди готові були виходити зі зброєю, але прямі накази із Центру забороняли виступати такими силами. Головне завдання партизанів і добровольців – збір і передача розвідувальної інформації».

Отже, Новгород-Сіверщина підтвердила свою славу партизанського краю, який залишився неприступним не лише через природні умови (ліси, болота, річки), але й через патріотично налаштоване населення.

На питання *«Чи припускали Ви, що агресія Росії взагалі може бути у наш час?»* усі респонденти відповіли – *«Ні»*. Щодо підготовки до ймовірного нападу (зібрати документи, зняти готівку та ін.) більшість відповіли позитивно, але зазначили, що розпочали цим займатися уже після початку війни. Про початок повномасштабного вторгнення мешканці Новгорода-Сіверського дізналися, почувши вибухи і включивши телевізори. Декому майже з 4-ї години ранку телефонували рідні та друзі... Емоційний стан у людей перегукувався – це і шок, страх, паніка, *«почала плакати»*⁵, *«полный, як бы сказать, – ступор»*⁶. Свої перші дії людям було складно описати, навіть згадати чим займалися, дехто збирав дитячі речі, дехто пішов/поїхав на роботу, дехто телефонував рідним та друзям або очікував порад *«з телевізора»*. На той момент у більшості опитаних не виникало думки про еміграцію/міграцію, тільки одна з опитаних відповіла: *«так, і не один раз»*⁷, а інша – *«на той момент я вже була за кордоном і навпаки хотіла додому»*⁸. Усі респонденти, крім однієї, зазначили піднесення патріотичних почуттів та посилення мотивації

⁵ Респондентка С.С. Полторацька

⁶ Респондент О.І. Мироненко

⁷ Респондентка Т.М. Адаменко

⁸ Респондентка О.С. Куліченко

до захисту країни. Фактично більшість констатувала створення у місті загонів територіальної оборони, одна з респонденток зазначила, що *«вони патрулювали вулиці, і я це точно знаю»*⁹. Мешканці міста підтримали запровадження комендантської години, заходів світломаскування, заборону продажу алкоголю. Можливо з причини того, що голова РДА і депутат Новгород-Сіверської міської ради Т. Молочко *«накивав п'ятами, залишивши вертикаль влади без управління»*¹⁰, оцінку *«першочерговим крокам влади щодо забезпечення життєдіяльності населеного пункту»* більшість місцевих жителів надали негативну. Проте деякі зазначили: *«хоча б хліб був»*¹¹, *«гуманитарка, все таке»*¹². Головними незручностями для людей в умовах воєнного стану було названо: *«магазини були пусті»*¹³, *«продуктів не було»*¹⁴, *«були перебої з товарами першої необхідності – зубні пастки, туалетний папір, пральний порошок»*¹⁵, проблеми з готівкою. Деякі респонденти відзначили наявність труднощів на початку війни. Багато підприємств, організацій, установ призупинили свою діяльність, мали місце вимушені простоти. Як наслідок – люди не отримували зарплату, що призвело до проблем з готівкою. Навчальні заклади також не працювали протягом першого місяця російської агресії, потім перейшли на роботу у форматі онлайн. Щодо діяльності бізнесу в умовах військового часу, то відповіді були схожі: *«Бізнес мабуть працював, бо привозили продукти людям. Ціни підвищилися у 2 рази»*¹⁶. Про гуманітар-

⁹ Респондентка О.П. Радченко

¹⁰ Респондентка О. Хроленок

¹¹ Респондентка К.О. Доропей

¹² Респондентка Н.П. Піхотна

¹³ Респондентка О.В. Хроленок, Т.М. Адамчик

¹⁴ Респондентки С.С. Полторацька, К.О. Доропей

¹⁵ Респондентка Т.М. Адаменко

¹⁶ Респондентка Н.І. Вітоха

ну допомогу більшість респондентів відгукувалися негативно. Відповіді були схожі: *«зі слів чула, що гуманітарна допомога була, але особисто я її не отримувала. Умовами розподілу незадоволена»*¹⁷. Тільки двоє з опитаних відповіли позитивно. Відповіді на питання про організацію гуманітарного штабу, волонтерської підтримки дуже різняться: *«Не знаю»*¹⁸, *«Был, в первой школе, спортзал. Да. Почти все помогали»*¹⁹, *«Не бачила я никакой поддержки»*²⁰, *«Був гуманітарний штаб, була й волонтерська підтримка. Населення відгукується про це по-різному»*²¹. Переселення людей з сіл до Новгорода-Сіверського, зростання чисельності населення в місті відзначили фактично усі. Щодо проблем у період ізоляції, більшість опитаних не визначилися, дехто назвав *«посадити городи»*²² та *«нехватка продуктов, стояли в очередях ночами, чтоб шось купить»*²³. Дехто говорив про проблеми з готівкою та бензином. Культпросвітних заходів у місті не проводили. Щодо поведінки мешканців міста, більшість респондентів відзначають згуртованість, взаємодопомогу, дехто зазначає появу знервованості, ненависті до росіян. Емоційний стан людей змінився, але по-різному. Частина респондентів відмовилися відповідати на це питання. Можна навести одну відповідь, яка частково перегукується з багатьма іншими: *«Люди більш напряжені, деякі психовані, деякі неконтрольовані. Взагалі поведінка різна»*²⁴. Більшість респон-

¹⁷ Респонденка Т.М. Адаменко

¹⁸ Респондентка Н.І. Вітоха

¹⁹ Респондентка Т.М. Адамчик

²⁰ Респондентка Л.І. Підгайна

²¹ Респондентка О.В. Хроленок

²² Респонденти Н.П. Піхотина, О.І. Мироненко, С.В. Зубрій, Р.М. Печко, Т.М. Адаменко

²³ Респондентки С.С. Полторацька, К.О. Доропей, Т.М. Адамчик

²⁴ Респондентка О.І. Печко

дентів відзначають піднесення патріотичних почуттів, інтересу до історії України, прагнення розмовляти українською мовою: *«Хто розмовляв російською, той старається розмовляти українською»*²⁵, *«Російську мову викинули»*²⁶ і т.п. Щодо поведінки різних політичних сил, політиків нашої держави, то думки різні. На жаль, багато негативних. До прикладу: *«Деякі виявилися людьми з великої літери, а деякі доказали в сотий раз, що вони «гівно». Війна оголила всіх, відкрила очі на кожного»*²⁷. Близько половини опитаних відмовилися відповідати на це питання. У багатьох новгород-сіверців є рідня у Росії, але майже усі припинили з ними спілкування і підтримують заборону російського культурного продукту. На питання щодо заборони московської церкви та переходу до ПЦУ більшість відповіли позитивно, проте дехто відмовився відповідати на це питання.

Загалом відповіді людей мають патріотичний характер, вони вірять у перемогу України, щодо примирення з Росією einstайне *«Ні»*. Ціннісні орієнтири пов'язані здебільшого з родиною та Батьківщиною. Такий вислів зустрічається у більшості респондентів: *«Батьківщина понад усе, я думаю так!»*²⁸. Завдання після перемоги для усіх рівнів керманічів вбачають у відбудові держави, підтримці обороноздатності, знищенні корупції та піднятті рівня економіки.

Труднощі, які випали на долю новгород-сіверців, перегукуються з багатьма іншими населеними пунктами України. Спорожніли полиці продовольчих магазинів, банкомати то не видавали готівки зовсім, то збирали тисячні черги, дефіцит ліків відчувався в аптеках і медзакладах.

²⁵ Респондентка О.І. Печко

²⁶ Респондентка Н.І. Вітоха

²⁷ Респондентка Т.М. Адаменко

²⁸ Респондентка Н.І. Вітоха

Проте можна навести й приклади мужності, підтримки, взаємодопомоги тощо, які демонстрували українці в той страшний час випробувань. Так, щоб магазини не залишилися без хліба, пекарі та водії із Семенівки та Шостки доставляли його, ризикуючи власним життям. Хоча міст на прямій дорозі до Шостки було зірвано, укотре виручила «дорога життя» – ґрунтівка на сумському Задесенні. Сміливці возили нею хліб до прикордонних сіл. Голова Новгород-Сіверської територіальної громади Л.М. Ткаченко розповіла; *«Єдиний шлях, який ми називали «дорогою життя» – це був партизанський шлях, він давав нам можливість хоч якось постачати продукти, дитяче харчування, медикаменти у громаду. Це була сусідня Сумська область, місто Шостка – там вціліли оптові бази. Було й таке, що під обстрілами треба було добиратися в Полтавську область, бо тільки там ми могли дістати паливо. Наші старости сідали за кермо бензовозів, бо водії відмовлялися. І вони справжні герої, бо їздили під обстрілами, об'їзнили шляхами через Сумську область, де проводилися активні воєнні дії. Окрім того, наші хлопці обладнали дрезину і возили із Шостки хліб»*. Варто згадати евакуаційні рейси, які організовувала міська рада для тих людей, які зуміли вирватися з обстрілюваного Чернігова. Люди перебиралися на лівий берег Десни, потім волонтери допомагали їм діставатися до с. Авдіївки Куликівської громади, звідки сміливців переправляли через Десну до с-ща Березного, де чекали на людей маршрутки з Новгорода-Сіверського.

На початку квітня на територію Новгород-Сіверщини зайшли підрозділи ЗСУ. Основне завдання полягало у налагодженні взаємодії усіх гілок влади. На превеликий жаль, трагічні події не припиняються досьогодні. Не можна не згадати бомбардування Новгорода-Сіверського у ніч з 11 на 12 травня 2022 р. Дві ракети влучили у ліцей з 200-річною історією та ЗОШ № 2 на околиці міста, постраждали школа-інтернат, що поряд з ліцеєм, будівлі

районної ради й адміністрації, будинок культури, центр зайнятості, медучилище та його гуртожиток, приміщення початкових класів іншої школи, магазин. Була пошкоджена перлина архітектури – Триумфальна арка. Із пробитими дахами, вибитими вікнами залишилися квартири одного з житлових будинків, приватний будинок поблизу школи № 2.

Ворог продовжує атакувати м. Новгород-Сіверський різними видами зброї. Є загиблі та поранені. Кількість людей, які виїжджають з міста, зростає.

Джерела та література

1. Дорохіна Т.Ф., Коваленко О.Б. Організація роботи студентів з різновіковими групами населення під час етнографічної практики в умовах воєнного стану. *Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю. Шлях до серця дитини в травматичних ситуаціях життя: Електронний збірник матеріалів XII Міжнародних і XXIX Всеукраїнських педагогічних читань*. Чернігів, 2022. С. 67–69

2. Дорохіна Тамара, Коваленко Олександр. Усні історичні джерела про повсякденне життя мешканців Чернігівщини під час російської агресії. *«Війна, наука та емоції: (не)нові концепції і підходи. Збірник матеріалів круглого столу (м. Чернігів, 21–22 лютого 2023 р.)* / Редакція та упорядкування С. Маховської. К. : ТОВ «Юрка Любченка», 2023. С. 28–32.

3. Дорохіна Т., Токарев С. Етнографічна практика в Інституті історії: досвід та перспективи. *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка*. Серія: Педагогічні науки. Чернігів, 2023. Вип. 24 (180). С. 157–168.

4. Вершков Ілля. Матеріали етнографічної практики червень-липень 2022 р., Новгород-Сіверська МТГ.

5. Хроленок Олександра. Матеріали етнографічної практики червень-липень 2022 р., м. Новгород-Сіверський.

УДК 001.89:030:[94+008](477.51)(091)

Ельвіра Ілляшенко, Олена Потапенко

**ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО РАЙОНУ В
ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОМУ ВИДАННІ
«ЗВІД ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ»**

У статті висвітлено історію підготовки статей до Чернігівського тому енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України», присвячених історико-культурній спадщині Новгород-Сіверського району.

Ключові слова: *Звід пам'яток, пам'ятки історії та культури, Новгород-Сіверський район.*

Робота над підготовкою матеріалів до Чернігівського тому енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» розпочалася згідно з Постановою Ради Міністрів Української РСР від 3 вересня 1982 р. № 453 «Про заходи із забезпечення видання томів Зводу пам'яток історії і культури народів СРСР по Українській РСР».

Мета цієї енциклопедичної праці: активізувати пошукову роботу по виявленню об'єктів культурної спадщини та створення державного реєстру пам'яток. Також вагома культурологічна роль видання: можливість гідно репрезентувати Україну на міжнародній арені, значно розширити туристичні можливості регіонів.

Першопочатково, відповідно до вищезгаданої постанови Ради Міністрів Української РСР, статті готувалися двома мовами: російською та українською, фактично ж написання першого рукопису «Зводу пам'яток» було здійснено переважно росій-

ською мовою та перекладено на українську за безпосередньої участі редакторського колективу «Української радянської енциклопедії» ім. М.П. Бажана.

У 24 областях України, сучасній Автономній Республіці Крим, містах Києві і Севастополі почали діяти редакційні колегії та авторські колективи. Робота над підготовкою «Зводу пам'яток» була розпочата і в Чернігівській області, авторський колектив якої підготував загалом понад 3 000 статей у 80-х – серед. 90-х рр. Над матеріалами «Зводу пам'яток» Чернігівської області працювали 147 авторів, які представляли різні заклади освіти та культури і наукові установи.

Написанню статей передувала підготовча робота – натурні обстеження пам'яток та упорядкування анотованих списків, у яких було зафіксовано зібрані дані. Інформація була систематизована у вигляді коротких анкет, доповнених фотографіями об'єктів.

Структура томів енциклопедичного видання була універсальною для всіх областей: статті про пам'ятки та об'єкти культурної спадщини упорядковані порайонно, їм передували історико-пам'яткознавчі нариси про адміністративні центри – міста або селища міського типу. У робочому архіві Науково-редакційного центру збереглися оригінали та машинописний передрук статей про пам'ятки (російською і українською мовами) та нарис про Новгород-Сіверський. Бібліографічний список використаних джерел склав 161 найменувань.

Статті були упорядковані відповідно до запланованої структури видання у алфавітному порядку з примітками, до якого виду пам'яток належать описані об'єкти – архітектури, мистецтва, історії, археології (тут і далі використовуємо скорочення – архіт., мист., іст., археол.).

Окрім міста Новгород-Сіверський у «Зводі пам'яток» відображено культурну спадщину 48 населених пунктів: с. До-

мотканів, с. Араповичі, с. Березова Гать, с. Бирине, с. Блистова, с. Бугринівка, с. Будище, с. Буда-Вороб'ївська, с. Бучки, с. Вороб'ївка, с. Гірки, с. Гнатівка, с. Горбове, с. Грем'яч, с. Дігтярівка, с. Дробишів, с. Зелений Гай, с. Камінь, с. Кам'янська Слобода, с. Киселівка, с. Кірове (нині – с. Троїцьке), с. Ковпинка, с. Комань, с. Кремський Бугор, с. Кудлаївка, с. Ларинівка, с. Леньків, с. Лизунівка, с. Лісконоги, с. Мамакине, с. Мурав'ї, с. Об'єднане, с. Орлівка, с. Печенюги, с. Полюшкине, с. Попівка, с. Прокопівка, с. Путивськ, с. Пушкарі, с. Рогівка, с. Смяч, с. Стахорщина, с. Ушівка, с. Форостовичі, с. Чайкине, с. Чулатів, с. Шептаки, с. Юхнове.

37 пам'яток археології описав В. Коваленко, 23 – Л. Кулаковська, 14 – Л. Залізник, 2 – В. Неприна, 6 – О. Мельниковська. Переважну більшість статей про пам'ятки історії (понад 50) написала краєзнавиця Н. Авдієнко, 2 – А. Карнабід, 2 – О. Григор'єв, 8 – Ю. Шевченко, 10 – Р. Терпиловський, 9 – В. Мултанен, 2 – В. Вечерський, 4 – О. Моця, 3 – С. Дмитрук, 1 – О. Черненко [7].

У 2012 р. співробітники «Зводу пам'яток» у складі Е. Ілляшенко, О. Потапенко та С. Пустовіта з метою уточнення наявної інформації ґрунтовно обстежили пам'ятки та об'єкти культурної спадщини тодішнього Новгород-Сіверського району та зібрали фото- і документальні матеріали. Однак, натеper перспективи подальшої роботи над «Зводом пам'яток історії та культури України» про пам'ятки Новгород-Сіверської територіальної громади цілком залежить від чільного екзогенного фактору – припинення збройної агресії Російської Федерації.

З 2022 р., від початку повномасштабного вторгнення російських військ населені пункти Новгород-Сіверської громади опинилися в складній безпековій ситуації. Помітна стійка тенденція до зростання інтенсивності ворожих обстрілів, які безпосередньо вплинули як на демографічну ситуацію, так і на

стан збереження об'єктів культурної спадщини, інфраструктурних, соціокультурних об'єктів (як-от заклади освіти, бібліотеки, церковні споруди тощо) та зон природно-заповідного фонду. Очевидно, що повноцінний, всебічний моніторинг масштабів руйнувань, пошкоджень пам'яток внаслідок бойових дій наразі неможливий. Існує декілька суттєвих перешкод: загроза життю дослідників, зумовлена регулярними ворожими обстрілами, та мінно-вибухова небезпека. Для центру громади – міста Новгород-Сіверський – три найбільш медійно цитовані та, на жаль, такі, що супроводжувалися руйнівними наслідками і загибеллю містян події, сталися навесні 2022 р. та наприкінці 2025 р.

Так, 12 травня 2022 р. росіяни завдали авіаударів по школі-інтернаті імені К.Д. Ушинського – колишній будівлі чоловічої гімназії. Було зруйновано її другий поверх [1].

21 жовтня 2025 р. Новгород-Сіверський перебував під масованою атакою росіян. Ворожа армія атакувала районний центр БПЛА – так званими «шахедами» та РСЗВ «Торнадо». Внаслідок атаки чотири людини загинули, понад 10 зазнали поранень, зокрема, 10-річна дитина [4].

У ніч з 31 жовтня на 1 листопада внаслідок ворожого обстрілу центральної площі Новгорода-Сіверського постраждали ще два об'єкти: будівля краєзнавчого відділу – садиби 19 ст. (вул. Замкова, 3) – пошкоджено вікна, стелю, дах та прибудову-коридор; і Торгові ряди – пам'ятку архітектури національного значення: зафіксовано ушкодження фасадів і покрівлі [8].

Після атаки ворожих ударних безпілотноїків 6 грудня 2025 р. у Новгороді-Сіверському було зруйновано кілька житлових будинків, пошкоджені багатOVERХІВКИ, адмінбудівлі, зокрема, будівля медичного коледжу. Під ударом опинилася власне історична забудова вулиці Губернської, яка починається від центральної площі, старовинної Глухівської вежі укріплень Окольного града 12 – 13 ст. Саме на східному боці вулиці зберігся майже без пе-

ребудов двоповерховий № 29 – нині медичний коледж (перший поверх цегляний, другий дерев'яний) із своєрідною композицією в'їзної брами. Він є зразком цивільної житлової архітектури кін. 19 ст., і також був пошкоджений під час грудневої атаки [5]. Також 6 грудня вибух двох ударних БпЛА пошкодив пам'ятку архітектури національного значення – Микільську (Миколаївську) церкву 1720 р. Уламками пошкоджено дерев'яний фасад храму, у вікнах вибито скло [8].

Зберігається тенденція втрати цілісного історичного ландшафту прикордоння, включно з нерухомими пам'ятками. Нині спорожніли села Мурав'ї, Красний Хутір, Бучки [2]. Надзвичайно складна безпекова ситуація через постійні ворожі обстріли у с. Грем'яч, де ще напередодні вторгнення мешкало майже 900 осіб [6].

Чи не найкраще описує реакцію мешканців на руйнування повідомлення Новгород-Сіверської міської ради після спалення росіянами Будинку культури у с. Буда-Вороб'ївська: «Це не просто втрата будівлі – це навмисне знищення нашої культури й громадської пам'яті. Противник цілить не лише в інфраструктуру, а в саме серце громади» [3].

Отже, сформований корпус матеріалів, підготовлений фахівцями різних наукових шкіл, створив ґрунтовну джерельну базу для подальших історико-культурних, археологічних і краєзнавчих досліджень. Важливим результатом роботи стало не лише наповнення «Зводу пам'яток» фактологічною інформацією, а й упровадження уніфікованих підходів до документування нерухомої культурної спадщини на регіональному рівні.

Разом із тим, події, пов'язані з повномасштабною збройною агресією Російської Федерації проти України, суттєво ускладнили можливість продовження системних досліджень та моніторингу стану пам'яток Новгород-Сіверської територіальної громади. Руйнування історичної забудови, втрати об'єктів куль-

тури й деградація традиційного культурного ландшафту прикордоння актуалізують значення раніше зібраних матеріалів «Зводу пам'яток» як унікального свідчення стану спадщини до воєнних руйнувань.

Джерела та література

1. Бондар М. Зруйнували історію: у школі, яку розбомбили на Чернігівщині, навчався Куліш та інші діячі. URL: https://24tv.ua/zruynuvali-istoriyu-shkoli-yaku-rozbombili-chernigivshhini-navchavsya_n1978160
2. Евакуація з прикордонних сіл Чернігівщини: хто їде, куди і чому більшість залишається. URL: <https://dif.org.ua/article/evakuatsiya-z-prikordonnikh-sil-chernigivshchini-khto-ide-kudi-i-chomu-bilshist-zalishaetsya>
3. Новгород-Сіверська міська територіальна громада Чернігівської області. URL: <https://ns-mrada.cg.gov.ua/index.php?id=527204&tp=page>
4. Марчан А. Росіяни атакували Новгород-Сіверський «шахедами» та РСЗВ «Торнадо», – начальник РВА Селіверстов URL: <https://suspilne.media/chernihiv/1144726-rosiani-atakuvali-novgorod-siverskij-sahedami-ta-rszv-tornado-nacalnik-rva-seliverstov/>
5. Михуля Ю. Новгород-Сіверський після атаки російських дронів: у місті значні руйнування URL: <https://cntime.cn.ua/novgorod-siverskij-pislya-ataki-rosijskih-droniv-u-misti-znachni-rujnuvannya-article/>
6. Рекун О. Російські війська атакували село Грем'яч на прикордонні Чернігівщини. URL: <https://suspilne.media/chernihiv/851827-rosijski-vijska-atakuvali-selo-gremac-na-prikordonni-vernigivsini/>
7. Робочий архів Комунального закладу «Чернігівський обласний пошуковий науково-редакційний центр» Чернігівської обласної ради.
8. Російські БпЛА пошкодили Микільську церкву 1720 року на Чернігівщині. URL: <https://www.0462.ua/news/4039390/rosijski-bpla-poskodili-mikilsku-cerkvu-1720-roku-na-vernigivsini>

СПИСОК АВТОРІВ

Артемова Людмила Вікторівна, науковий співробітник Національного заповідника «Глухів»

Бунак Олена Вікторівна, старший науковий співробітник краєзнавчого відділу Новгород-Сіверського історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім»

Гринь Олена Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

Доманова Ганна Сергіївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, заступник директора Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

Дорохіна Тамара Федорівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

Дядечко Оксана Олексіївна, доктор філософії, головний зберігач фондів Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній»

Ілляшенко Ельвіра Михайлівна, заступник директора Комунального закладу «Чернігівський обласний пошуковий науково-редакційний центр» Чернігівської обласної ради

Карманов Юрій Олексійович, краєзнавець

Коваленко Олександр Борисович, кандидат історичних наук, професор кафедри історії України, археології та краєзнавства Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, голова Правління Чернігівської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Кокшайкін Микола Герасимович, старший науковий співробітник Шосткинського краєзнавчого музею

Кужельна Олена Валеріївна, член Національної спілки краєзнавців України

Лагута Антоніна Михайлівна, краєзнавець

Лобачова Ірина Миколаївна, завідувач відділу давньоруської літератури Новгород-Сіверського історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім»

Мирошніченко Надія Олександрівна, кандидат історичних наук, учений секретар Національного заповідника «Глухів»

Морозова Анна Валеріївна, кандидат історичних наук, головний спеціаліст відділу використання інформації документів Державного архіву Чернігівської області

Новик Тетяна Григорівна, старший науковий співробітник відділу науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній»

Потапенко Олена Михайлівна, директор Комунального закладу «Чернігівський обласний пошуковий науково-редакційний центр» Чернігівської обласної ради

Токареєв Сергій Анатолійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства На-вчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка

Федірко Анатолій Михайлович, член Національної спілки краєзнавців України

Фурсова Юлія Володимирівна, завідувач відділу Палац гетьмана Кирила Розумовського Національного історико-куль-турного заповідника «Гетьманська столиця»

Яснєвська Людмила Василівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства На-вчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

Наукове видання

Новгород-Сіверська старовина

Збірник наукових праць

Випуск 2

Редакційна колегія:

О.Г. Матюк (голова редколегії),

О.Б. Коваленко (заступник голови редколегії),

О.П. Радченко (відповідальний секретар),

Н.М. Коврижко, С.А. Токарєв, Л.В. Ясновська

Технічний редактор **О.М. Єрмоленко**

Комп'ютерна верстка та дизайн обкладинки **В.М. Лозового**

Коректор **Л.В. Ясновська**

Підписано до друку 12.12.2025 р.

Формат 60х84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Суг.

Ум. друк. арк. 8,37. Ум. фарб.-відб. 8,37. Обл.-вид. арк. 9,0.

Зам. 0072. Тираж 100 прим.

ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року

Тел. +38-097-385-28-13

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»

14035, м. Чернігів, вул. Карпенка-Карого, 40

